

Ampt Epe

Historische vereniging voor
Emst - Epe - Oene - Vaassen

Nummer 205 www.ampt-epe.nl

Ampt Epe

Stichtingsdatum 13 oktober 1961

Nr. 205 - december 2015

Redactie: Astrid van Oostveen, Frans Schumacher, Willy Smit en Hannie Tijman

Redactieadres: Berkenoord 33, 8172 AN Vaassen, redactie@ampt-epe.nl

Postadres 'Ampt Epe':

Postbus 114, 8170 AC Vaassen

Website: www.ampt-epe.nl

Het blad verschijnt vijf keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan de leden van de Historische Vereniging 'Ampt Epe'. De vereniging stelt zich onder meer tot doel het opwekken en versterken van de belangstelling voor de geschiedenis van Emst, Epe, Oene en Vaassen.

Bestuur:

Voorzitter: Fer Jantzen
voorzitter@ampt-epe.nl

Vice-voorzitter: vacant
voorzitter@ampt-epe.nl

Secretaris: Aart Schurink, tel. 0578-620061
secretaris@ampt-epe.nl

Penningmeester: Barry Bosch, tel. 0578-616041
penningmeester@ampt-epe.nl

Ledenadministratie: Steven Leijssen, tel. 0578-614664
ledenadministratie@ampt-epe.nl

Website: Fer Jantzen
webmeester@ampt-epe.nl

Leden: Eef Brummel, Aline van Dam en Gert van den Esschert

Lidmaatschap: € 15,00 per jaar

Rabobank: NL68 RABO 0160 1866 68 ten name van penningmeester Ampt Epe

I.S.S.N.-nr.: 1383-2026

AANDACHTSPUNTEN

*Ons blad niet ontvangen? Neem dan contact op met S. Leijssen, ledenadministratie.

*Door uw artikel aan te bieden voor publicatie in ons blad geeft u automatisch toestemming voor digitalisering ervan na vijf jaar, door óf de vereniging óf de Gelderland Bibliotheek ten behoeve van een publieke website.

*Lever uw artikel(en) s.v.p. digitaal aan (in een Wordbestand). Mocht u dit niet mogelijk zijn, neem dan contact op met de redactie.

*Opzegging van uw lidmaatschap dient vóór 1 december, voorafgaande aan het nieuwe contributiejaar, te geschieden (bij de ledenadministratie).

*Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van 'Ampt Epe'.

UIT DE VERENIGING

AART SCHURINK

VOOR DE LEZERS VAN LOSSE NUMMERS

Mocht u na het lezen van het zoveelste losse nummer van ons tijdschrift *Ampt Epe* u afvragen of het niet veel handiger is om lid te worden van de Historische Vereniging voor Emst - Epe - Oene - Vaassen, dan kunt u dit op verschillende manieren realiseren.

Bent u handiger met de pen dan met internet of e-mail, schrijf dan een briefje naar Ampt Epe, Postbus 114, 8170 AC Vaassen. U kunt u natuurlijk ook opgeven bij de kraam van Ampt Epe als wij op de diverse markten in de gemeente Epe staan.

Belt u liever, neem dan contact op met de ledenadministratie: Steven Leijssen, 0578-61 46 64. Bent u toch onze vernieuwde website www.ampt-epe.nl aan het bezoeken klik dan, meteen op de homepage, op aanmelden@ampt-epe.nl. U kunt natuurlijk ook een mail sturen naar ledenadministratie@ampt-epe.nl.

Ampt Epe

Historische vereniging voor
Emst - Epe - Oene - Vaassen

Het lidmaatschap van onze vereniging bedraagt € 15,00 per jaar. Vermeld bij aanmelding uw naam, adres, postcode, woonplaats, telefoonnummer en eventueel uw e-mailadres.

De trouwe lezers weten dat ze voor die 15 euro heel veel krijgen. Niet alleen vijf keer het blad *Ampt Epe*, maar ook kunt u dan gratis de lezingen en excursies bijwonen. Op 24 oktober 2015 was er bijvoorbeeld een wandeling door de stad Elburg, in samenwerking met de Historische Vereniging Arent thoe Boecop. Overigens krijgt u ook vaak kortingen op uitgaven van *Ampt Epe*.

WRAK VAN DE IJSSELKOGGE BOVEN WATER

Langzaam maar zeker wordt de vijftiende-eeuwse IJsselkogge bij Kampen uit het water gelicht, weliswaar in onderdelen maar toch. Bijzondere ontdekking hierbij is dat de rivieroever 600 jaar geleden ongeveer 50 meter verder van de stad lag. Wat inhoudt dat de rivier toentertijd aanmerkelijk smaller was.

BIJZONDERE HERENIGING OP DE CANNENBURCH

Mede dankzij de inspanning en het contact dat ons redactielid Willy Smit-Buit inmiddels heeft opgebouwd met de familie Cleve, was deze familie weer even terug op kasteel Cannenburch; het waren de kleinkinderen van Richard Cleve en Frida

Cleve-Mollard, de laatste particuliere eigenaren van de Cannenburch. Ontvangen door de Stichting Geldersch Landschap en Kasteelen en kasteelbeheerder Rian Haarhuis moet het voor hen een bijzondere belevenis zijn geweest om te zien hoe geweldig het kasteel er nog steeds uitziet. Met Gerrit Labberton hebben ze ongetwijfeld de nodige herinneringen opgehaald.

EPER DIERENARTS SCHRIJFT BOEK

Dierenarts Peter de Lint ging in 1972 werken in de dierenartsenpraktijk die zijn vader in 1932 aan de Quickbornlaan in Epe was begonnen. In de 28 jaar dat hij in Epe dierenarts was, bezocht hij veel veehouders op locatie en ontving huisdier-eigenaren in de praktijk. Later begon hij een praktijk in Spanje. Tijdens zijn loopbaan heeft hij veel adviezen gegeven; een deel daarvan is in zijn boek *Dat doet-ie anders nooit!* weergegeven. De met veel humor geschreven verhalen, aangevuld met prachtige cartoons van Epenaar Erwin van Versendaal, maken het tot een bijzonder boek dat in november is verschenen.

VLUCHTELINGEN EN ASIELZOEKERS IN NEDERLAND

Ook in Epe worden vluchtelingen opgevangen, zoals op kampeerboerderij De Berghoeve, en in het begin op zorgboerderij De Boerderij van Zwier van der Weerd in Oene. De berichtgeving hierover is veel positiever dan op veel andere plaatsen het geval is. Ook in het (verre) verleden zijn vluchtelingen opgevangen. De eerste keer dat Nederland te maken kreeg met een grote stroom vluchtelingen was tijdens de Tachtigjarige Oorlog (De Opstand, 1568-1648). In 1585 viel de handelsstad Antwerpen in Spaanse handen. De Spanjaarden stonden alleen het katholicisme toe, veel protestante kooplieden en intellectuelen verlieten de stad. Ook hadden de Spanjaarden alle toevoerwegen naar Antwerpen afgesloten wat handelsdrijven vrijwel onmogelijk maakte. Veel Vlamingen trokken naar Holland, onder medeneming van hun kennis en kapitaal. Dit heeft een grote bijdrage geleverd aan de economische welvaart van de Republiek in de Gouden Eeuw. In de zeventiende eeuw kwamen ook veel Portugese joden en Franse hugenoten naar Nederland, omdat ze in hun thuisland vervolgd werden.

Dit, en nog veel meer, is lezen op de website: www.isgeschiedenis.nl.

(VOORLOPIGE) EVENEMENTENAGENDA 2016

EEF BRUMMEL

DINSDAG 19 JANUARI - WINTERLEZING

De heer J. ter Horst, landschapsbeheerder van de Stichting Geldersch Landschap en Kasteelen, neemt ons in zijn lezing mee in het ontstaan en de meer dan 200-jarige geschiedenis van het landgoed De Dellen (vanaf 1803). Het landgoed werd gesticht door Herman Willem Daendels, de latere gouverneur van toenmalig Ne-

derlandsch-Indië. Een andere bekende eigenaar was de beroemde weer- en natuurkundige Buys Ballot. De lezing vindt plaats in het Kulturhus EGW in Epe. Aanvang 20.00 uur, de zaal is open vanaf 19.30 uur.

DONDERDAG 3 MAART - AVONDJE DRUKKERIJ HOOIBERG

De heer Jaap Kanis vertelt over zijn bewogen werkzame leven bij de bekende Eper Drukkerij Hooiberg, waar vele (oud-)Epenaren eveneens werkzaam zijn geweest. Hij toont ons daarbij ook een aantal interessante artikelen waarmee hij destijds heeft gewerkt. Tevens zullen er filmfragmenten van de firma Hooiberg worden vertoond. De presentatie wordt gehouden in de grote zaal van de Middenstip aan de Quickbornlaan te Epe.

Aanvang 20.00 uur, de zaal is open vanaf 19.30 uur.

WOENSDAG 6 APRIL - LEDEN-/JAARVERGADERING

Dit jaar vindt deze vergadering plaats in het Kulturhus te Oene (naast café-restaurant Dorpszicht). Na het huishoudelijke deel van de vergadering zal vanaf circa 20.45 uur de lezing worden verzorgd door de heer Hermsen uit Voorst. Hij vertelt over de ontstaansgeschiedenis en de verdere ontwikkeling van het unieke polderlandschap in en om Nijbroek.

De vergadering begint om 20.00 uur, de zaal is open vanaf 19.30 uur.

ZATERDAG 23 APRIL - VOORJAARSEXCURSIE

Als vervolg op de winterlezing van 19 januari wordt de voorjaarsexcursie eveneens verzorgd door de heer J. ter Horst. Vanaf een nog nader vast te stellen vertrekpunt verzamelen we ons om 13.30 uur. Vanaf 14.00 uur tot circa 16.00 uur wordt een wandeling gemaakt door het gebied van het landgoed De Dellen.

WOENSDAG 11 MEI - POWERPOINTPRESENTATIE

Powerpointpresentatie over de bouw en geschiedenis van en vervolgens een rondleiding in de Hervormde Kerk aan de Dorpsstraat in Vaassen. Deze avond zal worden verzorgd en gepresenteerd door de heer L. Terwel.

De kerk is open vanaf 19.30 uur, de presentatie begint om 20.00 uur en zal tot circa 22.00 uur duren.

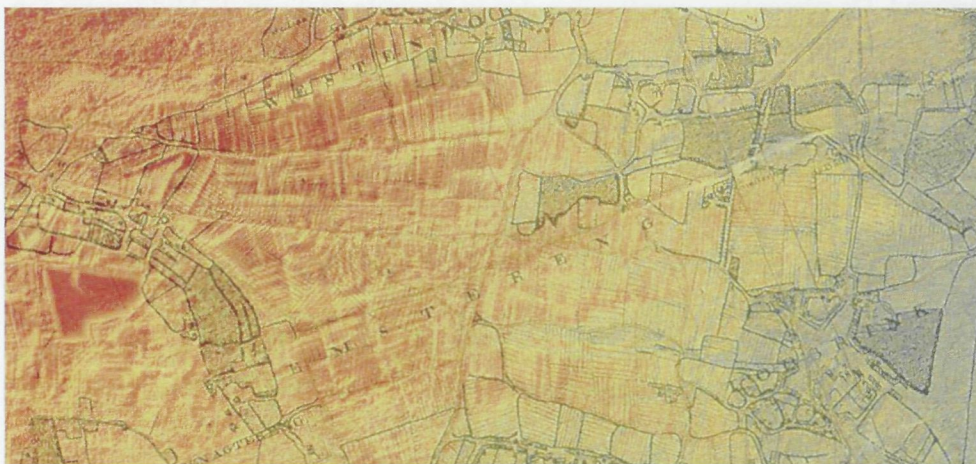
LET OP!

- ▶ In de maanden oktober en november staan nog drie evenementen op het programma (o.a. een lezing over en een excursie naar het Vossenbroek in Zuuk), waarover u in volgende nummers van *Ampt Epe* nader wordt geïnformeerd.
- ▶ Voor alle evenementen geldt: gratis deelname voor leden met eventuele partner; niet-leden betalen 3,50 euro.
- ▶ Het is altijd mogelijk dat een evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt altijd vermeld op de website: www.ampt-epe.nl. Raadpleeg dus te allen tijde de info op onze website!

'NAAR OUDGEBRUIJK' - HET GEMEENSCHAPPELIJKE LANDSCHAPS- BEHEER VAN DE BUURSCHAPPEN EMST EN WESTENDORP (Ib)

STERRE BRUMMEL

DEEL 1: HET ACHTTIENDE-EEUWSE BOERRECHT EN LANDSCHAP VAN EMST EN WESTENDORP (VERVOLG)

De Algemene Hoogtekaart Nederland (AHN) en kaart van De Man (1812) over elkaar heen gelegd. De ingetekende akkerpatronen van De Man worden duidelijk bevestigd door de AHN, ook al kloppen ze geografisch gezien niet helemaal. De dieper gelegen oostwest-georiënteerde wegen zijn de schaapsdriften, namelijk de Loblinkerheideweg en Westendorperheideweg.

DE VELDGRONDEN, HEIDE EN VENEN

Het landschap

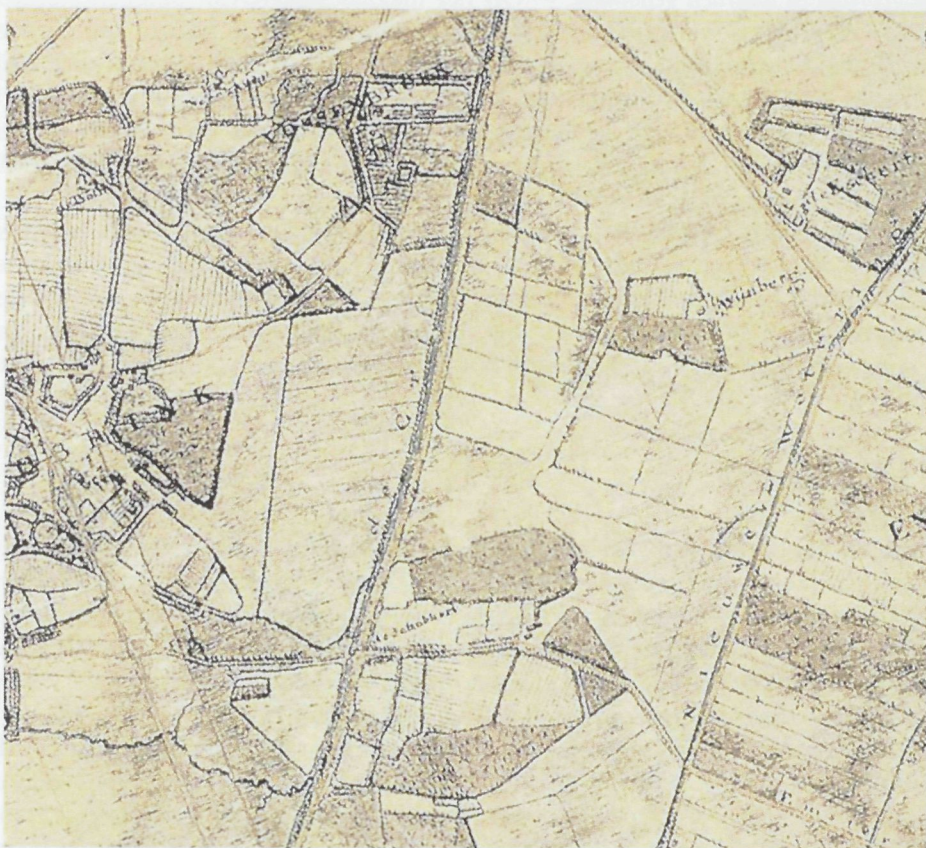
In *de Boeregten* wordt veelal gesproken over veldgronden in het boerrecht, zoals het Boerwilck, de Gemeente en de Keur.¹⁶⁾ Dit waren gemeenschappelijke weidegronden met een open karakter. Het betrof een zeer wisselend landschap met verspreid (houthak)bosjes, graslanden, veengebieden, op de schralere grond struikheide en op de natte grond dopheide.¹⁷⁾ De veldgronden van Emst lagen onder meer ten oosten van de Grift tot aan de Nieuwe Wetering. Hier lag het boerwillekeur dat via de gemeente van de Loblrik via de Schobbertsbrug te bereiken was.¹⁸⁾ De meeste heide en venen van het Boeregt Emst en Westendorp lagen ten westen van de Emsterenk, richting Gortel en Schaveren. Daarnaast was er een met Vaassen gezamenlijk gebruikt veenheidegebied tussen de Smallert en Achterhegge en ten zuidoosten van de Emsterenk.¹⁹⁾ De heide en venen rond de Emsterenk waren over het algemeen zeer nat.

Het gebruik

De veldgronden voorzagen de leden van het boerrecht van veel inkomsten. Zij konden op de heide en hoger gelegen venen (zoals het Wisseler Veen bij Epe) hun vee (schapen) weiden, bijen houden, plaggen steken voor bemesting van de enkgonden en in de nattere veengedeelten turfsteken en rijshout winnen. Dit beschrijft Willem van Haersolte tot Yrst ook in zijn *Concept*. Onder het kopje 'Veenen tot weijden der beesten als tot turf' noemt hij de 'dorper Loohuysen, Tongerse, Gortelse, Westendorper en Emsterenkerveenen'.²⁰⁾

Het beheer

Op en aan de Emsterenk waren meerdere schaapskooien en brinken gesitueerd, vanwaaruit de schaapskudden via de driften naar de heide en veldgronden werden geleid. Het lijkt erop dat deze schaapskooien in particulier bezit waren, want

Fragment van kaart De Man (1812) waarop het gebied tussen de Grift en de Nieuwe Wetering is afgebeeld. De gronden tussen de Esschert, Wijnbergen en Schobbert waren aan het begin van de negentiende eeuw nog niet helemaal tot percelen ontgonnen: tussen de percelen door liggen stroken gemeenschappelijke veldgronden.

in *de Boeregten* wordt nergens melding gemaakt van een gezamenlijke herder. Ook wordt nergens, in tegenstelling tot de meeste Gelderse en Overijsselse merkenbepalingen, vermeld of er een limiet bestond inzake het aantal schapen per huishouden. Wel golden er regels omtrent de graastijden: in de *'besloeten tijd'* mochten geen beesten op de enk, het broek, keur en *'boerwilck'* worden gehoed of geweid. Op de venen mochten sowieso geen schapen grazen. In alle besloten en afgegraven (ontgonnen) kampen mocht daarentegen onbeperkt gehoed en geweid worden, *'sonder imant te beschadigen gaen'*. Het kopen van *'uitheemse'* schapen voor eigen gebruik was ten strengste verboden.²¹⁾

De turf- en plaggenwinning kende strenge bepalingen: het onbeperkt steken van plaggen was ten strengste verboden: *'Wie tuerff off placken steeckt int boerwilck off veenen binnen die bepalinge, die daerin bevonden wort sal verboet hebben twaelff gulden.'* De plaggen- en turfwinning in de velden en venen werd goed beschermd en *'naar ouder gebruyk in waerden gehouden.'*²²⁾ Op het illegaal steken van plaggen stonden voor zowel inheemsen als uitheemsen hoge boetes. Gezien de hoogte van de boetes en de vele vermeldingen in het afrekeningenboek van nachtelijke wanpraktijken bracht de illegale en *'uitheemse'* turfhandel de meeste problemen met zich mee voor het boerrecht. Uit de hoeveelheid regels over het beheer van turf en plaggen kan worden afgeleid dat het gebruik van de veldgronden en venen in de achttiende eeuw onder druk stond.

Over de *'gemeente'*, de gemeenschappelijk beheerde veldgronden, mocht iedereen *'op sijn aenschot (...) poeten, maar niet (...) aforeden, off ommewenden bij de boete van ses gulden.'* Op het timmeren van huizen en schuren op de gemeente stond, zonder toestemming van het voltallige Boeregt, een boete van twaalf gulden. Het was eveneens verboden gemeenschappelijk hout op de gemeente voor eigen gebruik te kappen.²³⁾

HET EMSTERBROEK

Het landschap

Het gebied ten oosten van Westendorp en de Loblinc moet tot de late middeleeuwen een nat moerasbos zijn geweest, waar het kwel- en beekwater van de Veluwe op uitkwam en waar alleen op de hogere rivierduinen en dekzandruggen bewoning mogelijk was. De vele broeknamen tussen de Nieuwe Wetering en de IJssel (Nijbroek, Eperbroek, Oenerbroek, Emsterbroek, Vaassense Broek, etc.) verwijzen nog naar deze moeras- en broekbossen.

De middeleeuwse ontginningen in het gebied brachten grote veranderingen in de waterhuishouding met zich mee. In deze periode zijn, wellicht gelijktijdig met of vlak na de stichting van het zuidoostelijk gelegen rechtsambt het Nijbroek, ook polders als het Eperbroek en het Emsterbroek ontgonnen. Het Emsterbroek ligt tussen de Nieuwe Wetering en de Grote Wetering. Het overtollige water wordt via talloze sloten en de beide weteringen richting het noorden afgevoerd. Een ander opvallend landschapselement in het Emsterbroek is de Emsterdijk. Deze dijk is de

zuidelijke Leidijk van de polder Emsterbroek. De dijk vormt het verlengde van de wegen en veedriften die ter hoogte van de Grift op de Schobbertsbrug uitkwamen. In het Emsterbroek lagen de meeste wei- en hooilanden (ook wel groenlanden genoemd) van de gilde Emst en Westendorp. Op de kaart van De Man is goed te zien dat in het Emsterbroek de percelen werden gescheiden door zeer veel langgerekte greppels en sloten. De percelen waren bovendien erg nat. Ook op negentiende-eeuwse kaarten staan nagenoeg geen bomen of bosjes afgebeeld.

Het gebruik

In de achttiende eeuw werden de percelen in het Emsterbroek gebruikt als hooi- en broekweiland. Zij waren in het bezit van kleine boeren en enkele grootgrondbezitters. Alle gebruikers en eigenaren in het Emsterbroek waren geërfden van het

Het Emsterbroek op de kaart van De Man (1812). In het zuiden is de polder afgeschermd door de Emsterdijk. De ingetekende vegen wijzen op natte tot zeer natte grond.

Emsterbroek, en ook de boerrichter moest, zoals eerder vermeld, in het Emsterbroek gegoed zijn.

Beheer

Het boerrecht van Emst en Westendorp controleerde de *'Broeckvrede'* en de *'Broeckvrede Wetering'*, de hekken en afscheidingen die ervoor zorgden dat er geen wild of vee op de broeklanden kon komen tijdens de besloten tijden. De Broeckvrede werd door de boerrichter en zijn gezworenen jaarlijks op *'nieuwen maij, off den aenbestemnden dagh'* geschouwd.²⁴⁾ Het gebruik van het woord *'vrede'* kan duiden op het *te vrede* (te rusten) leggen van de hooilanden, wat inhield dat er tijdens een bepaalde periode geen vee mocht worden geweid, zodat het gras goed groeide en in de zomermaanden als hooi kon worden geoogst.²⁵⁾ De Broeckvrede Wetering duidde waarschijnlijk op de omheining van het Emsterbroek langs de Grote Wetering.

Ook in de broeklanden golden boetes voor het overtreden van de regels. Een van de opvallendste boetes betrof (wederom) het schutten van uitheemse dieren. De eigenaren van uitheemse paarden, beesten, schapen, varkens en ganzen die in het broek geschut werden, kregen een boete van twee gulden en acht stuivers. Wanneer men dit 's nachts deed, werd de boete opgehoogd naar twaalf gulden en moest men een daalder voor de armen afstaan en de schade vergoeden.²⁶⁾

WETERINGEN, DIJKEN EN LEIGRAVEN

Het landschap

In het achttiende-eeuwse landschap van Emst en Westendorp was veel water aanwezig in de vorm van natuurlijke en gegraven waterlopen. Beken als de Smallert, de Klaarbeek en de Nijmolensche beek stroomden vanaf de Veluwe richting het Emsterbroek, alwaar ook het kwelwater van de Veluwe aan de oppervlakte kwam. Door het Emsterbroek stromen de Grote, Kleine en Nieuwe Wetering (of zoals Yrst meldde: de Oevelgunne Stroombreed, Oude en Nieuwe Weteringe) waarop alle sloten in de broeklanden zijn aangesloten.²⁷⁾ De weteringen zijn waarschijnlijk vanaf de veertiende en vijftiende eeuw aangelegd om de waterafvoer van moerassige broeklanden in de polders van het IJsseldal, zoals het Nijbroek en het Emsterbroek, te ondersteunen. De weteringen voeren het water, net als de Grift en vanaf de negentiende eeuw ook het Apeldoorns kanaal, in noordelijke richting af. Even ten noorden van Hattem monden zij via de Veluwse Wetering uit in de IJssel.²⁸⁾

Het gebruik

Met het beek- en sprengenwater werden vanaf de zestiende eeuw de watermolens aangedreven. Deze molens bewerkten papier, textiel, leer, koren en koper. Molenaars die op de heide en veenvelden sprengen voor hun watertoevoer wilden graven, hadden toestemming nodig van de eigenaren of geërfdenorganisaties, die daar inkomsten uit verkregen.²⁹⁾ In het Boeregt van Emst en Westendorp stonden

sancties op het graven van brede sloten aan gemeenschappelijke gronden: *'Wie aen de gemeente een sloet graeft, wijder als seven voeten sal verboet hebben ses gulden.'*³⁰⁾ In de achttiende eeuw waren er voornamelijk koren-, koper- en papiermolens over. Van Haersolte tot Yrst meldde dat er voorheen veel (bier)brouwers waren, maar dat deze in aantal waren afgenomen.³¹⁾ De weteringen dienden voornamelijk de waterafvoer. De Grift werd voor visserij en scheepvaart gebruikt.

Het beheer

Omdat de waterafvoer een groot gebied bestreek, is het gezamenlijke waterbeheer in de broekgebieden al sinds de middeleeuwen een belangrijk element binnen het bestuur van de buurschappen onder Epe. Uit *de Boeregten van Empts en Westendorp* en ook uit een ingrijpen van de Landdrost in 1741 blijkt dat de opperdijkgraaf van het noordelijk IJsselgebied toen F.J. van Isendoorn à Blois was. Deze heer van de Cannenburch was tevens ambtsjonker van Epe én eigenaar van veel sprengenbeken en papiermolens. Zijn waterbelangen waren dus zeer groot: de familie Van Isendoorn à Blois heeft het pandschap op het dijkgraafambt ongeveer twee eeuwen in handen gehad.³²⁾

Via de kerkspraak van Epe werden mededelingen gedaan over de schouwingen van de boerrechten onder het Ambt Epe. De *'kleijne weteringen, Leijgrave, Hogenwal en Emsterdijck'* werden zowel door de 'boerigter' van Emst en Westendorp als door de 'boerigter' van Zuuk geschouwd. In de achttiende eeuw vond er dus intensieve samenwerking plaats tussen de aangrenzende buurschappen wat betreft de waterbeheersing. In de boerrechten is tevens vermeld dat de schouwing bij kerkspraak plaatsvond *'wanneer de Heer Dijckgrave van Veluwe heeft geschout'*. Dit wijst erop dat de samenwerking tussen de boerichters plaatsvond onder de vleugels van de Veluwse dijkgraaf. De weteringen en dijken beschermden immers de gehele oostflank van de Veluwe. Uit achttiende-eeuwse verpondingskohieren blijkt bovendien dat tussen 1749 en 1794 de ambtsjonkers van Epe belasting (verponding) inden voor het onderhoud van *'ambtswege aangelegde bruggen'*.³³⁾

De kleinere bruggen werden door de betrokken buurschap en bewoners onderhouden. Zij klopten echter regelmatig bij de ambtsjonkers aan voor hulp. Zo werd tussen 1771 en 1772 door de buurschap Zuuk aan de ambtsjonkers gevraagd of deze de kosten voor een nieuwe brug over de Grift konden delen met Westendorp. De ambtsjonker Willem van Haersolte tot Yrst verwees dit verzoek door naar de boerichters en gezworenen van Zuuk en Emst en Westendorp. Na een *'buurspraak'* tussen beide buurschappen brachten zij een advies uit aan de ambtsjonker. Omdat de brug voor gebruikers uit het hele ambt zou dienen, werd uiteindelijk afgesproken dat het ambt de kosten van aanleg zou betalen, maar dat het onderhoud werd uitbesteed aan beide buurschappen.³⁴⁾

*De Smallert heden ten dage:
een kleine en kronkelende sloot
(foto genomen aan de Achter-
enk bij Emst)*

NOTEN

- 16) Streekarchief Epe, inv.nr. 1,510/197a. In meerdere artikelen te lezen. Het lijkt om twee verschillende eenheden van gemeenschappelijke veldgronden te gaan.
- 17) G.H.P. Dirkx (1997), ... *ende men sal van een erve ende goedt niet meer dan een trop schaepe holden...* *Historische begrazing van gemeenschappelijke weidegronden in Gelderland en Overijssel*, 46, 49.
- 18) Gelders Archief, inv. 1510 kaartencatalogus, 0124-AKV845.
- 19) Dit valt af te leiden uit de grensoptekening van het Kadaster. Zie Kadastrale kaarten gemeente Epe.
- 20) H. Menke, H. Renes et al. (2007), *Veluwe beken en sprengen: een uniek landschap*, 24, en W. van Haersolte tot Yrst (circa 1770; uitgave 1986), *Concept Beschrijving des Ampts Epe*, 17.
- 21) Streekarchief Epe, inv.nr. 1,510/197a, kapittel 2, akten 7, 8 en 12.
- 22) Streekarchief Epe, inv.nr. 1,510/197a, kapittel 2, akten 14 t/m 19.
- 23) Streekarchief Epe, inv.nr. 1,510/197a, kapittel 2, artikelen 8, 9, 26 en 30.
- 24) Streekarchief Epe, inv.nr. 1,510/197a, kapittel 1, artikel 8.
- 25) G.H.P. Dirkx (1997), ... *ende men sal van een erve ende goedt niet meer dan een trop schaepe holden...* *Historische begrazing van gemeenschappelijke weidegronden in Gelderland en Overijssel*, 60.
- 26) Streekarchief Epe, inv.nr.1,510/197a, kapittel 2, artikel 11.
- 27) W. van Haersolte tot Yrst (circa 1770, uitgave 1986), 34.
- 28) Het is onduidelijk wanneer de Grift precies is gegraven, maar bij de aanleg van de polder Nijbroek rond 1370 werd melding gemaakt van de aanleg van de Grift en de Grote Wetering. Zie onder andere H. Menke, H. Renes et al. (2007), 19 en 30.
- 29) H. Menke, H. Renes et al. (2007), *Veluwe beken en sprengen: een uniek landschap*, 29.
- 30) Streekarchief Epe, inv. nr. 1,510/197a, kapittel 2, artikel 20.
- 31) W. van Haersolte tot Yrst (circa 1770, uitgave 1986), *Concept Beschrijving des Ampts Epe*, 35.
- 32) E. de Jonge et al. (2007): *Veluws water: tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe*, 38-39.
- 33) Streekarchief Epe, inv.nr. 1,510/197a, kapittel 1, artikel 9, en Van Veen (1986), 108.
- 34) Van Veen (1986), 115-116.

OUDE WOONPLEKKEN IN EMST (III): BOERDERIJEN AAN DE LAARSTRAAT

EVERT DE JONGE

INLEIDING

In de vorige aflevering arriveerden we bij de verdwenen boerderij Den Begbergen op de Laarstraat. We gaan nu rechtsaf, dus richting de Eperweg. Links passeren we een boerderij die niet oud lijkt, maar mogelijk op de plek staat van een oudere boerderij: De Otterweert. Deze werd al in de achttiende eeuw genoemd, terwijl de laatste vermelding uit het begin van de negentiende eeuw stamt. Het huis zal voor 1832 afgebroken zijn. Even verder, in de bocht, vervolgen we onze route door op de splitsing Laarstraat/Korte Laarstraat links aan te houden om te arriveren bij een boerderij met een jaaranker uit 1738.

LAARSTRAAT 11-13

Wie de stichters van deze oude boerderij zijn, blijft een vraag. Met zekerheid woonde het echtpaar Jacob Willems Pijkeren, geboren in 1775, die zowel boer als karman was, en de twaalf jaar oudere Teuntje Slijkhuis vanaf ongeveer 1800 op de boerderij. Hij was een zoon van Gerrit Jacobs Pijkeren, geboren omstreeks 1740, die getrouwd was met

1844

N° 94, van't Reg.

Heden den een en twintigsten Augustus additie handtekening
 Verschenen voor Grootaaf Willem van der Helten, Notaris te
 Epe in het Arrondissement Arnhem, Provinie Gelder-
 land in tegenwoordigheid der beide rittenwemene en
 mede ondergetekende getuigen; 1° Gerrigje Pijkeren
 huisvrouw van en tot het perfoon en tekenen door acte
 gemagtigd en bijgestaan door haren man Teunis Slijk-
 huis, Landbouwers wonende te Epe en 2° Gerrit Pijkeren
 Jacob Willems zoon, Landbouwer mede te Epe woonachtig
 welke Conjuncten te verschuren te willen overgaan tot de
 scheiding en verdeling, der boor hen in overdeelde
 gemengde bestende houdende onverdeelde goederen en me-
 ke door hen onderling van die goet te Epe eenen van
 van Drie duizend guldens, het welk alreer voor eiken der
 beide deelgenoten bedraagt eenen van vyftien hondert
 guldens. — Tot die verdeling alreer voorgaande, zoo
 is het door met onderling goetvinden toegedeeld aan:
Gerrigje Pijkeren huisvrouw van Teunis Slijkhuis

Een deel van de boedelscheiding uit 1843 (scans van de drie akten):
 Gerrit Pijkeren Jacob Willemszoon krijgt de boerderij aan de Laarstraat; zijn nakomelingen wonen
 er nog steeds. Zowel hij als zijn zuster had aan de Emster dorpschool leren schrijven,
 zo blijkt uit hun handtekening. (Bron: notariële archieven Epe).

Aan Gerrit Pijkeren Jacob Willems zoon,
 a Een Huis en erf, schuren en hof aan en te der andere yde-
 gen aan de Laarstraat onder Epe, Section 0 nummer 375
 groot negen roeden veertig ellen en 376 groot des en vijftig
 roeden dertig ellen; b Een stuk bouwland en hakhout
 aldere Section 0 nummer 386 groot elf roeden negen-
 tig ellen, 387 negen en twintig roeden negen-
 tig ellen en 388 twee roeden twintig ellen; c Een stuk weiland en hake-
 hout aldere nummer 454 groot zeven en negen-
 tig roeden dertig ellen en 455 acht roeden dertig ellen; d. Een stuk
 bouwland aldere nummer 456 groot negen en dertig roeden

Grietje Jacobs van Emst. Dit echtpaar woonde op de Hoge Wueste. Teuntje Slijk-
 huis, geboren omstreeks 1763, was een dochter van Teunis Slijkhuis en Gerrigje
 Feith. Of haar ouders de boerderij voor 1800 in bezit hadden, is niet te achterhalen.
 Het register van grondeigenaren Epe (1809) noemt Jacob Willems Pijkeren enkele
 keren. Hij bezat in Westendorp en de Laarstraat circa 2300 roeden grond, waaron-
 der enkele bosjes. In 1830 overleed zijn vrouw als wonende in de buurtschap Laar-
 straat. Hij volgde haar een jaar later.

de boerderij overneemt en de
 bewoning de gemeente toe verlijven na gedane
 overleving getuend hebben.
 G. Pijkeren T. Slijkhuus
 G. Pijkeren Jns. Hendr. & Marv. B.
 H. Veenbergen

In 1832, de aanvang van het kadaster, was de boerderij (sectie O 375) eigendom van de erven Jacob Willems Pijkeren. Het huis en erf besloegen een oppervlakte van 9,40 aren, terwijl het totale landbezit - voornamelijk op de Emsterenk gelegen - ongeveer 10 ha bedroeg.

Pas in 1843 zouden de kinderen de boedel scheiden, waarna Gerrit Pijkeren JWzn, toen 37 jaar oud, en zijn vrouw (en verre nicht) Grietje Pijkeren, eigenaars werden. Het echtpaar trouwde te Epe in 1832; zij was de dochter van Gerrit Pijkeren en Hermanna Rozendal. Zij kregen vijf zonen (Jacob Willem, Jacob, Gerrit, Teunis en Herman) en een dochter Hermanna. Grietje overleed in 1873, 64 jaar oud, waarna Gerrit nog 14 jaar alleen bleef. Op 6 januari 1887 overleed hij op de boerderij.

In 1877 werd er verbouwd. Werd misschien toen het eerste bakhuis gebouwd waar Gerrit in ging wonen?

Van de vijf zonen trouwden alleen Gerrit en Teunis, de eerste met Janna van Zuuk. Zij woonden mogelijk elders in Wissel en kregen zeven kinderen: Grietje, Jan, Gerrit Jacob, Aart, Gerritje, Jacob Willem en Hermannus. De oudste dochter zou tot het overlijden van haar ouders bij hen blijven wonen, maar de oudste zoon Jan, geboren in 1867, vertrok later weer naar de boerderij om het landbouwbedrijf van zijn grootvader voort te zetten. In die periode werd het bakhuis weer bij de woning gevoegd (O 1911). Het adres was toen Laarstraat E 239.

BRAND, BRAND, BRAND

De huidige bewoner, Jan Pijkeren, vertelde ons bij een bezoek het volgende:

'Toen mijn grootvader Jan ongeveer acht jaar oud was, brandde de boerderij af. Het verhaal gaat dat zijn moeder aan het melken was en een vreemd geluid hoorde. Op een bepaald moment liep ze naar buiten om te kijken waar het geluid vandaan kwam. Pas toen merkte ze dat het (rieten) dak in brand stond. Het huis was helaas niet meer te redden. Alleen de muren en een balk - die nu nog deels zwart is - werden gespaard. De boerderij is toen opnieuw opgebouwd, waarbij delen van de muren opnieuw zijn opgemetseld. Daarmee is het verhaal niet compleet, want op haar sterfbed biechtte een buurtgenoot op dat zij indertijd 'een vurig kooltje onder het dak heeft gelegd'. Kortom: brandstichting. Om welke reden? Dat is onbekend.'

*De achtergevel staat vol met inscripties van de familie Pijkeren.
IWP staat voor Jacob Willem Pijkeren. Hij zal de zoon van Gerrit Pijkeren zijn geweest.
(Foto's: Henk Kloezeman)*

Jan trouwde met Jannetje van Zuuk. Het echtpaar kreeg drie kinderen: Janna Geritje, Willemina Johanna en Gerrit. Gerrit, geboren in 1903, volgde zijn vader op en trad in het huwelijk met Johanna Aleida Bosch, eveneens in 1903 geboren. Van Gerrit Pijkeren Jzn. zijn enkele bouwaanvragen bewaard gebleven: de bouw van een kippenhok (1939), herbouw van de wagenschuur (1949) en bouw van een kuisenhok (1951).

In 1938 kregen Gerrit en Johanna een zoon Jan. Deze zou in 1971 nog een veldloods bouwen en in 1975 het rieten dak vervangen door blauwe onduline golfplaten, mode voor die tijd. Nog in de twintigste eeuw werd het bakhuis verbouwd (Laarstraat 11).

*Een van de schilderijen van Peter Visser die op 12 september jl. te zien waren in 'De Arend' in Nijbroek. Mogelijk de schilder zelf, detail van een gezicht op Epe (Hagedoorns Plaats).
Zie ook het artikel hiernaast.*

DORPSGEZICHTEN VAN PETER VISSER

MARTEN BRASCAMP

Op 12 september vond in De Arend te Nijbroek de tentoonstelling 'Dorpsgezichten van Peter Visser' plaats. Visser was een negentiende-eeuwse 'verwer' en 'tekenmeester'. Rond 1850 trok hij met zijn penselen door het Veluwe, Sallandse en Achterhoekse landschap en legde veel dorpsgezichten en boerderijen voor het nageslacht vast. De eendaagse tentoonstelling was door Oudheidkundige Kring Voorst georganiseerd ter gelegenheid van zijn 40-jarig jubileum.

Afgezien van een kleinere tentoonstelling in de jaren zeventig in Epe was dit de eerste keer dat de 'Vissers' bij elkaar waren: van Hummelo in het zuiden, Garderen in het westen tot Zwartsluis en Vilsteren in het noorden en oosten. Peter Visser tekende en schilderde - voor zover we kunnen nagaan - in de periode tussen ongeveer 1853 en 1857 een groot aantal werken in een gebied globaal langs de IJssel en de Vecht: veel dorpsgezichten, een paar boerderijen en een stier! Ze waren allemaal te zien. Een indrukwekkend geheel, niet alleen door het totaalbeeld dat het van onze vroegere streek geeft, maar ook door de scherpe en historische details waarmee Visser ons verrast.

Minstens even uniek als de verenigde Visser-tekeningen waren de meer dan twintig Visser-eigenaren die elkaar voor het eerst ontmoetten. Ze hadden hun bezit meegebracht en deelden hun geschiedenis met elkaar. De dag werd compleet met goed voorbereide praatjes van Nina Herweyer, Ewout van der Horst, Willemien Hartmans en Hans Hermsen: over de schilder zelf, zijn schilderstijl en alles wat er op de werken te zien was op het gebied van landbouwgeschiedenis, het dagelijks leven, gebruiksvoorwerpen, tuinen en huizenbouw uit het midden van de negentiende eeuw.

De tentoonstelling krijgt een vervolg in een reizende expositie die in ieder geval Epe, Heerde, Welsum en Twello zal aandoen. (Zie ook de afbeelding op de linkerbladzijde.)

LEZERSRUBRIEK

REACTIE VAN MEVROUW BUITENKAMP OP AMPT EPE 204

In de 'Lezersrubriek' in ons septembernummer (nummer 204) plaatsten we een paar foto's, die volgens zeggen afkomstig zouden zijn van mevrouw Buitenhuis uit Oene. Op de dag dat het nummer bij iedereen in de bus rolde, kregen we al een mailtje van mevrouw Anneke **Buitenkamp**-Brascamp uit Oene: we hadden haar naam fout vermeld! Onze welgemeende excuses daarvoor.

In haar mail noemde ze verder dat, op de foto linksonder, Johanna Frederika Brouwer uiterst rechts staat.

REACTIE VAN BERT KWAKKEL OP AMPT EPE 200

Bert mailde ons dat hij recent van Alex Berkhoff had gehoord over de tekening van een oudere man met baard (rechtsboven). Gerrit Kouwenhoven vroeg zich af wie deze man was (vraag 5 in onze 'Lezersrubriek', nummer 200, bladzijde 43). Volgens Alex is de persoon in kwestie pottenbakker Chris Lanooij. De tekening op spaanplaat heeft een afmeting van 40 x 25 cm en werd gemaakt door L. Zimmerman. Hij was tekenleraar en woonde aan de Dellenweg; hij was een oom van schilder Berry Zimmerman.

DE CANNENBURCH EN ZIJN LAATSTE BEWONERS

WILLY SMIT-BUIT

Op 8 februari 1951 tekende Frida Cleve-Mollard, voormalige eigenares van kasteel Cannenburgh, hoger beroep aan tegen de beslissing van de Staat der Nederlanden om haar bezittingen op Nederlands grondgebied te confisqueren. Frida had de Duitse nationaliteit, hoewel ze stelde dat ze zich steeds als 'Nederlandse' gevoeld had. Ze schreef ook dat ze vernomen had dat in Nederland kritiek geuit was op het onderhoud van het kasteel. Dat deed haar zeer: 'Als ik mijn mening hierover tot uitdrukking mag brengen, zal het niet van nadeel geweest zijn dat de Cannenburgh 40 jaar lang aan een familie heeft toebehoord, die hiervoor het grootste idealisme heeft gevoeld.' (NA: NBI inv.nr. 55872)

In dit artikel wil ik nagaan wat Richard Cleve, de man van Frida Cleve-Mollard, ertoe bracht zijn geboortegrond in Pruisen te verlaten en naar Nederland te komen. Gezien zijn afkomst en opleiding had hij goede vooruitzichten in zijn vaderland. Frida Mollard was ook afkomstig uit een vooraanstaande familie. Op papier werd zij in 1906 eigenares van de Cannenburgh. Frida stelde in 1951 dat het kasteel bij de familie Cleve in goede handen geweest is. Was dit in overeenstemming met de feiten? Na de Tweede Wereldoorlog werd de Cannenburgh van haar afgenomen. We zullen ook zien hoe dat in zijn werk ging.

RICHARD CLEVE

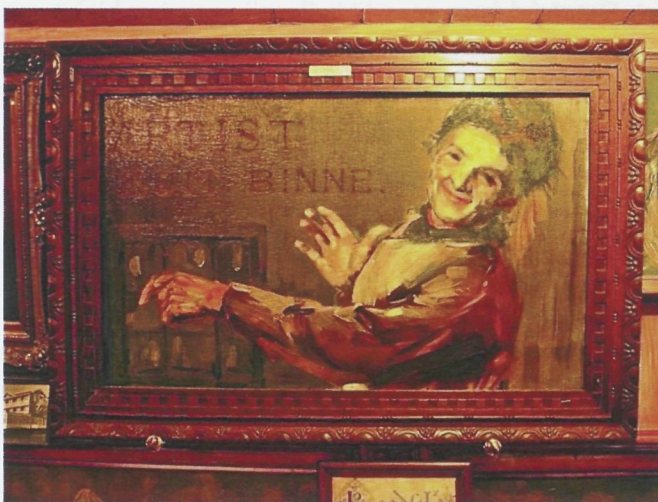
De geboortegrond van Louis Hugo Richard Cleve lag in Achterpommeren (Pruisen). Richard werd op 17 augustus 1860 geboren op Schloss Leckow als negende van de acht zonen en twee dochters van Gerhard Cleve en Julie von Wedemeyer.

In 1871 kwam de Duitse eenheid tot stand. Pruisen drukte zijn stempel op het nieuwe Duitse keizerrijk. Er werd veel energie gestoken in de opbouw van een sterk leger en de dienstplicht ging omhoog naar drie jaar. Bemiddelde jongelui konden hier onderuit komen door dienst te nemen als eenjarig vrijwilliger. Aan deze kortere dienstdienst hing wel een prijskaartje: levensonderhoud, verblijf en uitrusting moest de soldaat uit eigen zak betalen. Voor arme jongemannen was dit ondoenlijk. Na afloop kon de eenjarige vrijwilliger bevorderd worden tot reserve-officier. De verplichtingen die deze rang met zich meebracht, vielen goed te combineren met een studie aan de universiteit.

Richard Cleve koos voor de dienstdienst van een jaar. Daarna werd hij tegelijkertijd reserve-officier en rechtenstudent. Omstreeks 1886 ging hij met groot verlof en ronde hij zijn studie af met een promotie.

SCHILDER IN VOLENDAM

De wereld lag nu voor hem open. In het militaristische Pruisen had een reserveofficier het helemaal gemaakt. Toch gaf Herr Dr. Cleve zijn leven een andere wending. Hij nam schilderlessen en zijn artistieke ambities voerden hem naar Volendam. In dit Zuiderzeestadje had het ondernemende echtpaar Leendert Spaander en Aaltje Spaander-Kout in 1881 een cafeetje gekocht aan de haven. Leendert had gevaren en hij sprak zijn talen. De Spaanders vormden hun café om tot hotel en ze mikten vooral op kunstenaars als klant. Carl Windels, een Duitse vriend van de familie Spaander, maakte een schilderij van een vrolijke drinkebroer. Hij zette erop: 'Artist kom binne'. Dit schilderij kreeg een prominent plekje bij de ingang van het hotel.

Artist kom binne (Carl Windels)

Spaander faciliteerde de schilders, die hij naar zijn hotel lokte. Hij bouwde ateliers en zorgde voor goede maaltijden. Leendert en Aaltje kregen zeven mooie dochters. De schilders hoefden dus nooit om een model verlegen te zitten. Leendert Spaander maakte kunstacademies in binnen- en buitenland attent op zijn hotel. Het is aannemelijk dat Richard Cleve zo'n uitnodiging onder ogen heeft gekregen, want in 1887 dook hij op in Volendam

en zette hij zijn handtekening in het gastenboek van Spaander.

Art Hotel Spaander in Volendam is nog steeds een begrip. De wanden hangen vol met schilderijen die herinneren aan de glorie tijd van het hotel, einde negentiende, begin twintigste eeuw. Of er ook schilderijen bij zijn van Cleve, valt niet na te gaan. Hij signeerde niet al zijn werk en soms is de handtekening onleesbaar geworden. Veel in Volendam gemaakte schilderijen zijn trouwens als souvenir meegenomen door buitenlandse toeristen. De nakomelingen van Richard Cleve hebben nog wel enkele schilderijen met Volendamse taferelen in bezit.

Edam ligt vlak bij Volendam. Anthonie Beek, een Edammer bakker, handelde in antiek. Iedereen in Edam had een bijnaam, en bakker Beek werd vanwege zijn nevenactiviteit 'de kunstbakker' genoemd. Met hem moet Cleve veel contact gehad hebben, want ook Cleve was altijd op jacht naar antiek. Richard Cleve heeft in 1892 een deur beschilderd met een scheepje. Op de deur schreef hij: *Ook voor de heele*

Rechts: Deur met schiepje

Linksboven: Opschrift van de deur met schiepje

Linksonder: Potloodtekening van Richard Cleve (Carl Windels, 1906)

kunstabkerij van vriend R. Cleve, 21/9. '92, Edam.

Vlak na zijn komst naar Noord-Holland heeft Cleve waarschijnlijk in hotel Spaander gewoond, maar later huurde hij kamers in Velsen. Hij kende daar de familie Del Court van Krimpen, die op huize Rooswyk woonde. Met zijn landgenoot Carl Windels stond Richard Cleve op goede voet, want Windels maakte in 1904 op Rooswyk een schilderij van Frida Cleve-Mollard en in 1906 een potloodtekening van Richard Cleve.

DR. CLEVE EEN SPION?

In 1897 ontving de minister van Oorlog een brief met een anonieme beschuldiging aan het adres van Richard Cleve. Dr. R. Cleve zou vertrouwelijke gegevens over de Stelling van Amsterdam doorspelen naar de Duitse autoriteiten. Het kan zijn dat Cleve nooit op de hoogte geweest is van deze verdachtmaking, maar een eeuw later kreeg dit muisje nog een staartje.

De toedracht was als volgt. Aan het einde van de negentiende eeuw boden stadsmuren geen bescherming meer tegen de vijand. Daarom werd een ring van versterkte forten rondom Amsterdam aangelegd. Als de nood aan de man kwam, kon ook het land onder water gezet worden. Blijkbaar nam Cleve zo nu en dan een kijkje bij de voortgang van de Stellingwerken en maakte het feit dat hij een Duitse reserveofficier was hem verdacht.

Voor zover valt na te gaan, heeft de minister de beschuldiging niet serieus genomen. Er kwam geen rechtszaak, Cleve werd evenmin het land uitgezet als ongewenst vreemdeling. Het was ook onwaarschijnlijk dat Cleve rondscharrelde om te spioneren. De fortenbouw was met weinig geheimzinnigheid omgeven; in de Tweede Kamer circuleerden de tekeningen in alle openbaarheid. Het afweergeschut werd merendeels ingekocht bij de Duitse firma Krupp-Gruson. Welke toegevoegde waarde konden gegevens hebben die Cleve tijdens een wandeling optekende?

Hernieuwde belangstelling voor de verdedigingslinie rond de hoofdstad leidde echter tot reputatieschade voor Cleve. De schrijvers van het boek *De Stelling van*

Amsterdam (P. Kant e.a., 1988) diepten de bijna honderd jaar oude brieven op uit het Nationaal Archief in Den Haag. Ze namen de anonieme beschuldiging voor waar aan. Immers, waar rook was, moest vuur zijn. Zo dacht ook Dick Buurman, voormalig directeur van de Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen. In *De Cannenburch en zijn bewoners* uit 1990 opperde hij op pagina 20 dat Cleves kunstenaarschap waarschijnlijk een dekmantel was voor diens subversieve activiteiten. Niemand op het kasteel had, volgens Buurman, ooit een schilderij van hem gezien. Was Buurman vergeten dat veel bezittingen van Cleve die zich in kasteel Cannenburch en het Koetshuis bevonden, waaronder zijn schilderijen, in 1948 geveild waren?

CARL LEIBROCK
Hofphotograph.

SAARBRÜCKEN
Eisenbahnstr. 30.

*Richard Cleve en Frida Cleve-Mollard,
vlak na hun huwelijk (1900)*

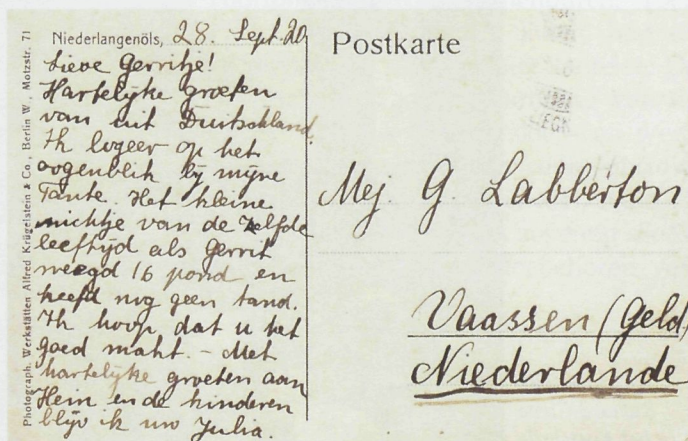

Links: Tegeltabelau in Berlijn:
 'Den bouwman wagt van s heeren handt, veel milden zeegen af op t landt'
 Rechts: Oost-Indische kers (Frida Cleve)

FRIDA MOLLARD

Cleve gaf Velsen op als woonplaats toen hij in 1900 trouwde met Frida Almande Ferdinande Mollard, die op 4 maart 1873 geboren was in Berlijn. Zij was de vierde dochter (van vijf) uit het huwelijk van Maximilian Mollard en Marie Geiss. Haar vader heeft ze amper gekend. Het tweede huwelijk van haar moeder voerde haar naar Schloss Gora in Silezië. Op het kasteel kreeg ze privéonderwijs. Het onderwijs was algemeen vormend van karakter, met veel aandacht voor taal en letterkunde, geschiedenis en tekenen. Frida sprak vloeiend vier talen, waaronder Nederlands.

Briefkaart van Julia Cleve
 aan Gerritje Labberton

OP DE CANNENBURCH

Na hun huwelijk lieten Richard en Frida een huis bouwen in Berlijn. Omdat Nederland bleef trekken, gingen ze op zoek naar een tweede woning. Jan Kleintjes, kunstschilder in Heerde en vriend van Richard, heeft hen waarschijnlijk attent gemaakt op kasteel Cannenburch. Na de aankoop van het kasteel in 1906 brachten Richard, Frida en hun kinderen Carl en Julia daar de zomers door. Mevrouw Cleve liet het beheer van de Cannenburch grotendeels aan haar man over.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Cleve sporadisch op het kasteel. Hij was immers reserveofficier en moest opkomen in de garnizoensstad Cüstrin aan de Oder. Betrokken bij gevechtshandelingen werd hij niet, want aan het oostelijke front hadden de Duitsers de Russische opmars gestuit bij Tannenberg. In die tijd stonden de beheerders Hein en Gerritje Labberton er alleen voor. Dit echtpaar, dat in het westelijke bouwhuis woonde, was zelfstandig werken wel gewend en genoot het volle vertrouwen van de familie Cleve.

Toen de oorlog voorbij was, moest Richard Cleve de bakens verzetten. Veel landgoedbezitters zaten met hetzelfde probleem: hoe kwamen ze aan genoeg geld om de vermogensbelasting te betalen? Ook de overdracht van het bezit aan een volgende generatie betekende een financiële aderlating. Op sommige landgoederen werden eeuwenoude bomen gekapt of ging de grond stukje bij beetje in de verkoop.

Cleve besloot rond 1920 een familiepension in het kasteel te beginnen. Hij zorgde voor gerenommeerd personeel en adverteerde met de mogelijkheid om te vissen of te roeien.

Om de belastingdruk draaglijk te maken kwam de regering in 1928 met de Natuurschoonwet. Als een landgoedbezitter aan allerlei eisen voldeed, kon hij belas-

*Interieur
Richard Cleve
in het Koetshuis*

tingvermindering krijgen. In 1934 kreeg Cleve gedaan dat het kasteel en het parkbos onder de Natuurschoonwet kwamen te vallen.

In het begin van de jaren dertig ging Cleve het kasteel uitbaten als hotel. Zelf trok hij in het Koetshuis. Toen was hij meer in Vaassen dan in Berlijn; met Frida was het precies andersom. De Cleves hielden zich niet afzijdig van de Vaassense bevolking. Ze bezochten culturele evenementen, hingen de vlag uit bij verjaardagen van het koningshuis en 's winters mocht er geschaatst worden op de grote vijver, later op de ijsbaan. De lap grond ten oosten van het kasteel werd hiervoor onder water gezet.

SPOREN

Het kasteel lag zowel Richard als Frida na aan het hart. Ze streefden naar instandhouding, met eerbied voor het verleden. Daarvoor raadpleegden ze bouwmeesters met grote namen, zoals Pierre Cuypers. Op zijn advies werd de tussenwand in de bovenzaal verwijderd, evenals de bespanning, die de zaal volgens Cuypers te veel drukte. Cleve liet zijn Edammer relaties komen om de eenvoudige deuren van dennenhout te vervangen door deuren van eikenhout. Het boudoir werd behangen met kostbaar fluweelachtig behang, ook uit Edam. Helaas waren de banen te kort. Dat werd elegant opgelost door een bijpassende mosgroene strook.

Vooraf op de jachtkamer heeft Cleve zijn stempel gedrukt. Hij verving de schouw door een gotisch exemplaar dat hij op de kop getikt had in Duitsland, hij zorgde voor de eikenhouten betimmering van de muren en vensterbanken. Zelfs een trapje, waarvan niemand meer wist dat het bestond, kwam achter het behang vandaan. De geldkist met het geheime slot keerde terug op het kasteel, evenals de familiepapieren van de Van Isendoorns. Voor de kapel kocht Cleve een grafmonument, dat

vanwege de veelkleurige bijbelse voorstelling een passende aanwinst was. De belangrijkste verandering was in 1934 de terugkeer van bol en spits boven de voortoren van de Cannenburch. Toen Frida Cleve het kasteel kocht, had de voortoren een plat dak met kantelen. De reconstructie van de bekroning van de Cannenburch kostte f 2.000,- en werd gerealiseerd zonder een cent subsidie. Stabiël was de constructie niet, want bij de restauratie in de jaren zeventig moest de uivormige bol met toebehoren ver-

*Vrouw in Volendams interieur
(Richard Cleve)*

vangen worden.

Richard Cleve stierf in 1936 aan een hartaanval. Hij werd in Vaassen begraven achter de grafkelder van de baronnen Van Isendoorn. Van zijn plannen om de hotelcapaciteit te vergroten kwam niets meer terecht.

Het hotel bleef na de dood van Richard Cleve in bedrijf, want Frida Cleve-Mollard verhuurde de Cannenburch. Tijdens de bezetting heeft hotelhouder Berend Smit kasteel Cannenburch, buiten mevrouw Cleve om, onderverhuurd. Er werden zomerkampen gehouden om journalisten gunstig te stemmen ten aanzien van het nationaalsocialisme.

VIJANDELIJK VERMOGEN

Na de oorlog werden kasteel Cannenburch en Frida's overige bezittingen in Vaassen, evenals haar tegoed bij de Twentsche Bank, verbeurdverklaard op grond van het Besluit Vijandelijk Vermogen. De schade die Nederland door de Duitse bezetting geleden had, werd gedeeltelijk verhaald op particulieren. Frida tekende tevergeefs beroep aan tegen de confiscatie. Al voor de definitieve uitspraak was kasteel Cannenburch overgegaan in handen van de Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen.

Had Frida Cleve sympathie voor de nazi's? Het antwoord is nee. Ze verafschuwde Hitler en zijn beweging. Maar ze had de Duitse nationaliteit en daarmee vielen haar bezittingen onder de definitie 'vijandelijk' vermogen. Het Nederlands Beheersinstituut, dat na de Tweede Wereldoorlog de supervisie had over haar bezit-

tingen, wist dat mevrouw Cleve niet gekend was in de verhuur van de Cannenburch aan de organisatoren van de journalistenkampen. Dat is haar dan ook nooit voor de voeten gegooid.

De vraag is of de confiscatie juridisch te verdedigen valt. Op deze vraag moet het antwoord ja zijn. De Nederlandse regering in ballingschap nam in 1944 het Besluit Vijandelijk Vermogen en het parlement stemde op 24 april 1947 in met deze noodwet. Het Nederlands Beheersinstituut beschikte op grond van de wet over

'Gelderland in woord en beeld' besteedde in de uitgave van 11 december 1948 ruimschoots aandacht aan de veiling van de roerende goederen van Frida Cleve-Mollard (zie ook de rechterbladzijde).

het vermogen van mevrouw Cleve. Beroep was mogelijk bij de Raad voor het Rechts-herstel. Met het doorlopen van deze procedure was de kous af.

Rest mij nog een kanttekening te plaatsen. Deze onsympathieke wet maakte volstrekt onschuldige mensen hun vermogen in Nederland afhandig. Confiscatie, dat wil zeggen onteigening zonder schadevergoeding, is eigenlijk onwettig. De Nederlandse regering vermeed dan ook het woord confiscatie. Met Duitsland zou een regeling getroffen worden over de vergoeding van de Nederlandse oorlogsschade. De Bondsrepubliek moest vervolgens zijn benadeelde onderdanen maar schadeloosstellen. Zo is het uiteindelijk ook gegaan. Meer dan tien jaar na de dood van Frida Cleve in 1958 kregen haar nakomelingen een geringe compensatie voor het verlies van de bezittingen van hun (groot) ouders.

dat men op vele verkopen zal aankomst is len voor mij. Het zijn hele houding.

De bekleding van deze typische stoelen is wel niet zo mooi meer, maar er zijn toch wel liefhebbers voor.

Deze dertig oude heer heeft schijnbaar zijn zinnen vast op iets geest.

hal was geheel gevuld. Kopers en kijkers waren naar de Cannenburgh getrokken om deze ongekoop niet te missen. Ook de romantiek, die om dit gebouw hangt zal hier niet vreemd aan zijn. schuimst theetafelje wordt gevuld. De Geesten in een oude rijke ridderstoel voelt deze man zich heel even zelf ridder, gezien zijn statige houding.

„Wie biedt meer?!” De verkoop van de kostbare inventaris is in volle gang. Deze heer wil wel eens weten, hoe het zit in zijn oud-modisch rijtuig. 7

Op de site van kasteel Cannenburch staat de video ‘Spannende geschiedenis’. De integriteit van Frida Cleve wordt hierop in twijfel getrokken. Kasteelbezoekers krijgen via de audiotour het verhaal voorgeschoteld van Richard Cleve, de mysterieuze kasteelheer, die voorgaf kunstschilder te zijn, maar in werkelijkheid waarschijnlijk een spion was. De selectieve informatie in de zwarte kamer suggereert betrokkenheid van de familie Cleve bij de journalistenkampen in de bezettingstijd.

Kan de Stichting Geldersch Landschap en Kasteelen niet zorgen voor waarheidsgetrouwe informatie? Dit is een kwestie van elementair fatsoen, want kasteel Cannenburch heeft veel aan Richard Cleve en Frida Cleve-Mollard te danken.

N.B. Meer over de confiscatie van de Cannenburch vindt u op de site van Ampt Epe, onder publicaties: bevrijdingskrant 2015.

DE HISTORISCHE ONTWIKKELING EN BETEKENIS VAN HET EPER BEKENSTELSEL

HENRI SLIJKHUIS

INLEIDING

De Eper beken bestaan uit een uitgebreid en ingewikkeld stelsel, dat de Tongerense Beek, de Paalbeek, de Vlas- of Vlesbeek, de Verloren Beek en de Dorpsbeek omvat. Voor een deel gaat het om laaglandbeken, maar er zijn ook een aantal sprengen. Laaglandbeken zijn van oorsprong natuurlijk. Ze worden gevoed door neerslag en vooral ondiep grondwater. Sprengen zijn gegraven tot in het grondwater en dienen om een grotere hoeveelheid water in de beek te krijgen.

De ontwikkeling van het Eper stelsel is voor een deel nog in nevelen gehuld. Dit levert tot op de dag van vandaag de nodige verwarring op. Dat blijkt alleen al uit de vele namen die voor de beken werden en worden gebruikt.

Naast bovengenoemde namen zijn ook nog namen in gebruik als de Witte Beek (sluit aan op de Tongerense Beek en is onlangs gedempt) en de Molenbeek (benedenloop van de Klaarbeek).

In dit artikel zal ik ingaan op de ontwikkeling van dit bekenstelsel en de historische en huidige betekenis ervan. Dit artikel pretendeert niet om alle nevelen te laten optrekken.

*Topografische kaart van Epe waarop het Klarbeekstelsel staat aangegeven.
De Witte Beek is recentelijk gedempt om verdroging van het Wisselse Veen tegen te gaan.
Bron: Henri Slijkhuis*

ONTWIKKELING VAN HET EPER BEKENSTELSEL

Oorspronkelijk hebben er in Epe drie beken gelopen. De Dorpsbeek, de Klaarbeek met als bovenlopen de Vlasbeek en de Paalbeek, en de Verloren Beek. De ontdekking van waterkracht als energiebron en de bouw van watermolens zijn aanleiding

om een flink aantal wijzigingen aan te brengen in het toenmalige, vrij eenvoudige stelsel.

Het overtollige water uit het Wisselse Veen werd oorspronkelijk afgevoerd door de Verloren Beek. Vlak bij De Berghoeve aan de Veenweg is nu nog steeds heel mooi te zien, hoe deze beek - een laaglandbeek - ontstaat. Tussen 1710 en 1715 wordt de Tongerense Beek in het noordwestelijk deel van het Wisselse Veen gegraven. Deze beek wordt naar de Paalbeek geleid, die verderop de Klaarbeek gaat heten. Hierdoor komt er minder water in de Verloren Beek. De naam van de beek vindt waarschijnlijk haar oorsprong in het niet-gebruiken van het beekwater. Aan de Verloren Beek is namelijk nooit een molenplaats gebouwd. De gegraven sprengen van de Tongerense Beek zijn in bezit van de eigenaren van de aangelegde molenplaatsen. Van de hoofdbeek heeft ieder een deel in zijn bezit. Ook de verschillende zijbeken zijn voor een deel van deze eigenaren.

De sprengen zijn aangelegd door bijna horizontale sleuven te graven in een helling waardoor het grondwater kon worden afgetapt. Het allereerste begin van een spreng wordt een sprengkop genoemd. Vaak heeft deze een ronde vorm. De sprengkop en het aansluitende deel van de beek liggen onder het grondwaterniveau. Hier loopt het grondwater de beek in. De sprengenbeek wordt zo veel mogelijk horizontaal gelegd om hoogte te houden. In Epe is dit heel belangrijk omdat het verval tussen de sprengkop en het eindpunt (de Grift) maar circa tien meter bedraagt en er zes molenplaatsen zijn geweest.

De beken in Epe liggen voor een heel groot deel tussen dijkes. We noemen dat opgeleide beken. De opgeleide Vlasbeek aan de Rauwenhoffweg en de opgeleide Klaarbeek voor de Kopermolen in Zuuk zijn voorbeelden van beken, die ver boven het omringende landschap uitsteken. Bij deze opgeleide beken kunnen zich problemen voordoen met weglekkend water en doorbrekende dijken.

Zeer complex is de situatie aan de bovenloop van de Dorpsbeek. De Vlasbeek is vermoedelijk de natuurlijke afwatering in het beekdal. Oorspronkelijk komt deze beek waarschijnlijk pas in de buurt van het huidige dorp Epe in de Klaarbeek uit. Bij de stichting van de Wisselse papiermolens in 1615 wordt de Vlasbeek omgebouwd. Er wordt een spreng gegraven en een dal-overkruising aangelegd met het doel om zo veel mogelijk water op de Klaarbeek te krijgen ten behoeve van de korenmolens die aan de benedenloop staan.¹⁾ De Dorpsbeek voert daarna nog maar een deel van het water uit het Tongerense Veen af. Dit is geen probleem, omdat de Dorpsbeek, evenals de Verloren Beek, geen molenbeek is. Deze beek is nergens opgeleid ten behoeve van een watermolen. Wel bestaat het vermoeden, dat de beek deels vergraven is voor het huis Quickborn in Epe.²⁾

DE HISTORISCHE BETEKENIS

De historische betekenis van de beken is groot. Niet alleen is het dorp Epe ontstaan door de aanwezigheid van water, ook voor de ontwikkeling van de nijverheid is het beekwater onmisbaar. Met name voor de buurtschappen Wissel en Zuuk zijn de molenplaatsen van grote betekenis geweest. In deze paragraaf wor-

*Boven:
Opgeleide Vlas-
beek (foto: Henri
Slijkhuis)*

den in vogelvlucht de zes molenplaatsen met de bedrijvigheid aan de Eper beken behandeld, waarna kort wordt ingegaan op de economische betekenis.

DE ACHTERSTE MOLEN IN WISSEL

De naam zegt het al. Het is de achterste molen aan de Tongerense Beek. De eigenaren van de Wisselse papiermolens hebben in 1710 deze papiermolen opgericht. Deze functie heeft de molen tot 1854 behouden. In dat jaar wordt de molen omgezet naar een grutterij. In een grutmolen wordt boekweit vermalen tot grut (boekweitmeel). Vanaf 1888 is het een wasserij, waarin op dat moment naast waterkracht ook een stoom-

*Rechts:
Huis Quickborn
(foto: archief
Bekenstichting)*

Opgeknapte Achterste Molen (foto: Henri Slijkhuis)

machine gebruikt wordt. In 1906 vindt er een uitbreiding plaats met een stoommachine van 6 PK. Vanaf dat moment wordt het waterrad nauwelijks meer gebruikt. In 1980 is de wasserij omgezet naar een chemische wasserij. Het bedrijf bestaat niet meer en het pand is gerenoveerd en dient thans als woonhuis. De bodemvervuiling is gesaneerd.

DE WISSELSE PAPIERMOLENS

De Wisselse papiermolens hebben bestaan uit een dubbele molen. Een zuidelijke en een noordelijke molen gelegen aan dezelfde oever van de beek. De zuidelijke molen is gebouwd in 1615 en is daarmee de eerste papiermolen in Epe. Deze zuidelijke molen is in 1881 van een papierbedrijf omgezet naar houtbewerking. In 1888 volgt de verbouwing tot korenmolen en in 1906 wordt de molen een wasserij. Omstreeks 1648 is tegenover dit pand de noordelijke molen gebouwd. Deze noordelijke molen heeft korte tijd als korenmolen dienstgedaan. In 1674 fungeert deze molen al voor het maken van papier. Dit duurt tot 1897 en daarna wordt hij een wasserij. In 1910 is de molen gesloopt en door nieuwbouw vervangen, waar een stoommachine van 15 pk de waterkracht vervangt.

Tegenover de beide molens aan de andere oever van de beek heeft tussen 1823 tot ongeveer 1840 nog een kleine molen gestaan.

DE WISSELSE KORENMOLEN

Dit is de derde molenplaats van het Klaarbeekstelsel. De molen wordt in 1553 als korenmolen vermeld maar

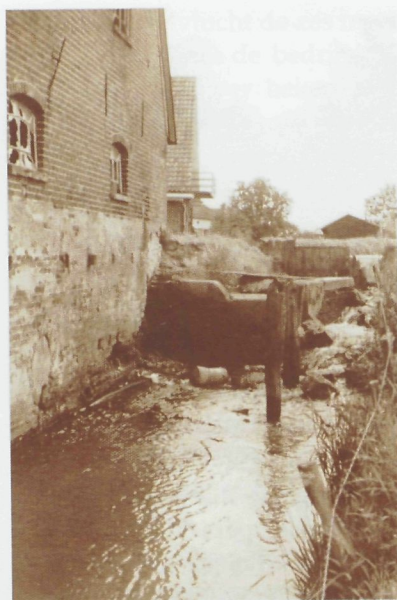

Waterval Wisselse Papiermolens in 2014 (foto: Henri Slijkhuis)

moet eerder zijn gebouwd. In het begin van de negentiende eeuw wordt het een grutmolen. Tussen 1895 en 1925 staat bij de molen, in een afzonderlijk gebouw, een wasserij met als aandrijving een petroleummotor. Rond 1900 is de korenmolen verbouwd tot een bakstenen gebouw met een mansardedak. In 1960 zijn molenhoofd, rad en binnenwerk gesloopt. Resten ervan zijn nog lang zichtbaar gebleven. Het molengebouw zelf is in de loop van de jaren in verval geraakt en in de jaren zeventig van de vorige eeuw afgebroken. Het molenhoofd heeft in 1989 plaatsgemaakt voor een waterval over een keistenen glooiing (cascade).³⁾

DE KOPERMOLEN IN ZUUK

Deze molen wordt voor het eerst in 1539 in de archieven genoemd. Het is dan een korenmolen. In 1706 wordt de molen omgezet in een papiermolen. Aan de overzijde van de beek wordt ook een tweede molen bijgebouwd. Na 1740 gaat het minder in de papierindustrie en in 1745 wordt Frans Jan Haack eigenaar. Hij bouwt de molen om tot kopermolen en gedurende ruim 100 jaar is de Kopermolen het belangrijkste bedrijf in Epe. In 1858 wordt Aart Heering eigenaar en tot aan de dag van vandaag is de molen in het bezit van de familie Heering. In 1858 wordt het bedrijf een papiermolen, in 1891 opnieuw een korenmolen. In 1959 wordt het malen gestaakt en in 1975 wordt het bedrijf stilgelegd. In het huidige gebouw zijn de twee laatste functies nog te zien. Op zolder hangen nog de touwen om het papier te drogen en het malen van graan lijkt zo weer opgestart te kunnen worden.

Wisselse Korenmolen in 1969
(foto: Vereniging Veluwe
Watermolens)

DE KOPERMOLEN IN ZUUK

Tussen de Kopermolen en de hierna te bespreken Zuuker Korenmolens wordt in 1580 door Jacob Pouwels nog een korenmolen gebouwd. Deze Jacob bouwt deze molen 'sonder enigh regt van water en grond'. Dat is uiteraard bedrijfseco-

Achterkant van de Kopermolen in Zuuk
met karakteristieke schuur
(foto: Henri Slijkhuis)

nomisch gezien niet bepaald gunstig; de molen is dan ook geen lang leven beschoren en wordt omstreeks 1731 afgebroken. Gerrit Gerritsen is de laatste molenaar op deze korenmolen. De afbraak van de molen van Gerrit biedt Wijckman Brands, de toenmalige eigenaar van de benedenstreams liggende Zuuker Korenmolen, de mogelijkheid een stuwvijver (wijerd) aan te leggen en meer verval te krijgen. Daardoor kan hij er een molen met twee raderen van maken.

ZUUKER KORENMOLENS

De Zuuker Korenmolen wordt in 1553 voor het eerst genoemd. In 1751 wordt de molen voor fl. 6000,— verkocht aan Frans Jan Haack, de eigenaar van de Kopermolen. Deze bouwt tegenover de Zuuker korenmolen aan de noordoever een nieuwe molen, die hij betreft bij zijn Kopermolen. Hij maakt er een duitenknipperij van. De aan de zuidelijke oever gelegen korenmolen blijft in gebruik voor het malen van graan. De korenmolen doet dienst tot 1950, waarna het interieur verdwijnt en de resten van de beide waterraderen van de Zuuker molens worden opgeruimd.

In de noordelijke molen wordt in 1854 de koperverwerking gestaakt.

Verschillende bedrijven volgen elkaar vervolgens op:

- * In 1862 is het een papiermolen.
- * In 1881 wordt de molen omgebouwd tot houtzagerij (fabriek van sigarenkistjes).
- * In 1882 brandt de hele molen af en bouwt Jacob Westenenk er een Roomboterfabriek *'door water- en tusschenbeide ook eene door stoom bewogen, zoodra het water dat noodzakelijk maakt'*.
- * In 1896 verkoopt Westenenk zijn boterfabriek Gelria voor 7500 gulden aan Johannes Durks van de Meulen, die zijn aandeel in 1899 verkoopt aan de Coöp. Gelria voor 12.000 gulden. In 1901 wordt een stoommachine geplaatst, omdat de waterkracht niet meer toereikend is.
- * In 1923 maakt E.J. Prinsen er een wasserij van.
- * In 1944 vestigt werktuigenfabriek Eureka zich in het gebouw.
- * In 1945 koopt H.F.H. de Lange de fabriek; hij sticht de Veluwe Machine Industrie (VMI).⁴⁾

Het belang voor Wissel, Epe en Zuuk van deze molens is groot geweest: eeuwenlang hebben ze directe werkgelegenheid geboden. Per bedrijf

Zuuker Korenmolens (archieff: Bekenstichting)

is er sprake van vier tot zes arbeidsplaatsen in de papier- en koperperiode. Daarnaast zijn verschillende ambachtslieden uit het dorp en buurtschappen aan de slag geweest met onderhouds- en restauratiewerkzaamheden op de molenplaatsen. De wasserijen bieden meer werkgelegenheid. In 1930 werken er 273 mensen in de gemeente Epe in de wasserijen. Ook de sprengen en beken zijn een bron van werkgelegenheid. De belangrijke economische functie van de beken heeft ervoor gezorgd dat het onderhoud goed wordt geregeld. Vooral de latere wasserijen hebben behoefte aan schoon water, en de bovenstrooms gelegen sprengen worden daarom prima onderhouden. Het onderhoud kan plaatsvinden vanaf de walkant, maar vaak ook staan de beekruimers in de beek.

DE HUIDIGE BETEKENIS

De huidige betekenis van de Eper beken is nog steeds groot. Uiteraard niet meer voor het leveren van waterkracht. De economische betekenis is verschoven naar recreatie en toerisme. De beken lopen als aders door het fraaie landschap en zorgen er mede voor dat de campings en bungalowparken het gehele jaar flink bezet zijn. Van de wandel- en fietsroutes in de omgeving van de beken wordt veel gebruikgemaakt door zowel toeristen als lokale bevolking. Ook de grootste werkgever in de gemeente Epe, Veluwse Machine Industrie (VMI), is ontstaan op een van de molenplaatsen en is uitgegroeid tot een bedrijf met vestigingen in verschillende werelddelen.

Zoals alle cultuurelementen in het landschap moeten sprengen, sprengbeken en opgeleide beken worden onderhouden. Gebeurt dat niet, dan zullen ze in verval raken en uiteindelijk verdwijnen. De sprengen moeten op diepte worden gehouden om de wateraanvoer te garanderen. Dat betekent dat er regelmatig zand en modder moeten worden verwijderd. Ook wijerds zullen af en toe uitgebaggerd moeten worden om te voorkomen dat ze gevuld raken met slib en bladeren. Bij de opgeleide beken als de Tongerense-, de Vlasbeek en de Klaarbeek vragen de wal- len regelmatig onderhoud en moeten beschoeiingen en de leemlaag worden bijgehouden om te voorkomen dat de beek gaat lekken. Het Waterschap Veluwe (nu Waterschap Vallei en Veluwe) heeft er de afgelopen jaren voor gezorgd, dat de sprengen en beken er goed bij liggen. In juni 2014 is echter het beekherstelprogramma door het waterschap afgesloten en gevreesd moet worden dat aandacht voor onderhoud zal verminderen.

Langs de beken bevinden zich nog een aantal cultuurhistorische pareltjes. Het mooiste is de Kopermolen in Zuuk. Deze molen staat erbij alsof er nog gisteren gemalen is. Het interieur geeft een uitstekend beeld van een graanmolen uit de eerste helft van de twintigste eeuw. De geplaatste elektromotor uit 1950 is een wezenlijk onderdeel van de ontwikkeling op dit bedrijf.

Veranderingen blijven plaatsvinden. Onlangs is de Witte Beek dichtgegooid ten behoeve van natuurontwikkeling. Deze Witte Beek was een gegraven sprengh, die de eveneens gegraven Tongerense Beek van water voorzag. Goed voor de natuur maar de keerzijde is minder water in het Klaarbeekstelsel, en dus ook minder wa-

*Sprengkop Witte Beek als cultuurhistorisch monument
(foto: Henri Slijkhuis)*

ter bij de laatste nog intact zijnde molen, de Kopermolen in Zuuk. Van de Witte Beek is de sprengkop als een cultuurhistorisch monumentje blijven bestaan. Als u in Wissel vanaf de Molenweg tegenover Anna's Hoeve het bos ingaat, stuit u al snel op een nieuw aangelegd vlonderpad. U steekt het natte gebied over. Na dit vlonderpad ziet u de sprengkop van de Witte Beek.

van de Vlasbeek weer de oorspronkelijke lengte gaat krijgen en verdiept wordt op landgoed Tongeren, dan is de verwachting dat er veel meer water via deze beek wordt afgevoerd naar de Klaarbeek. Het brongebied van de Vlasbeek is nu een voorbeeld van een grotendeels dichtgeslibde spreng, die nog maar weinig water voert.

Ook zijn er kansen gemist. De bouw van de Sternpassage in het centrum van Epe is zo'n gemiste kans. Het was een mooie gelegenheid om de Dorpsbeek in dit deel van Epe weer boven de grond te halen en fraai in te richten voor de inwoners en bezoekers van Epe.

NOTEN

1. J. Renes e.a., p. 136-137
2. H. Menke en E. de Vries, p. 5
3. H. Hagens, p.172-189
4. Henri Slijkhuis, p. 68

LITERATUUR

1. Hagens, H., *Op kracht van stromend water: negen eeuwen watermolens op de Veluwe*, Hengelo 2000
2. Mencke, H., e.a., *Veluwse beken en sprengen: een uniek landschap*, Utrecht 2007
3. Menke, H., De Vries, E., *Het Eper bekenpad*, Bekenstichting 1994
4. Renes, J. e.a., *Het Veluwse sprenglandschap; een cultuurmonument*, Wageningen 2002
5. Slijkhuis, Henri, *De Kopermolen in Zuuk*, z.p. 2015

BOEKRECENSIE *GETUIGEN IN GORTEL* VAN G. ROOS

WILLY SMIT-BUIT

'Een losse verzameling huisjes en boerderijen, wat achteloos in het rond gestrooid rondom een onbestraat pleintje. Het voornaamste gebouwtje aan het plein ontpopte zich bij de kennismaking als een school met twee klasjes. Naast de school een woning met een vrij ruime tuin, er recht tegenover een popperig kruidenierswinkeltje.' Zo omschreef het vrouwentijdschrift *Libelle* in 1960 het middelpunt van de buurtschap Gortel in de gemeente Epe.

Dat 'voornaamste gebouwtje' heeft een rijke geschiedenis en daarover heeft G. Roos, oud-journalist van het *Reformatorisch Dagblad*, ter gelegenheid van het jubileumjaar 2015 een interessant en leesbaar boek geschreven: *Getuigen in Gortel: 125 jaar Het Mosterdzaadje* (Gortel 2015). De school in Gortel is de oudste christelijke school binnen de gemeente Epe.

Het boek is mooi vormgegeven met een hard koft; het telt 239 bladzijden, verlucht met foto's. Op elke bladzijde is op een grijze ondergrond plaats ingeruimd voor extra informatie. Meestal gaat het om verhalen van 'ooggetuigen'. Op de voorkant staat het 'gebouwtje aan het plein' afgebeeld, onder de regenboog als getuige van Gods trouw. Dit lokaal is tegenwoordig in gebruik als kapel.

Nog steeds gaan in Gortel tussen de veertig en vijftig kinderen naar de christelijke basisschool, die onder leiding staat van Frans Jan Roos, de zoon van de auteur van het jubileumboek. De leerlingen zijn merendeels niet meer uit Gortel afkomstig, maar uit de regio. Hun ouders kiezen uit godsdienstige overwegingen voor Het Mosterdzaadje. Op de achtergrond speelt mee dat op deze kleine school in een prikkelarme omgeving veel aandacht is voor leerlingen die extra zorg nodig hebben.

Sinds jaar en dag kun je op zondag in Gortel naar een preek luisteren. Er is een vrije evangelisatiedienst, zonder ouderlingen en diakenen. Voor de viering van doop en avondmaal moet je naar een 'echte kerk'. De voorgangers zijn altijd van de orthodoxe snit; belangstellenden zijn van harte welkom. Menige campinggast weet dan ook de weg naar de kapel te vinden.

Roos vertelt met smaak hoe de school is voortgekomen uit de in 1889 opgerichte Evangelisatievereniging Het Mosterdzaadje. Drijvende kracht was de evangelist P. van der Kam, die het onwenselijk vond dat de inwoners van Gortel voor geestelijk voedsel waren aangewezen op de vrijzinnige predikant in Emst. De naam Het Mosterdzaadje is ontleend aan de Bijbel. Jezus heeft gezegd dat je met een geloof als een mosterdzaadje, klein maar vol kiemkracht, bergen kunt verzetten.

Om evangelisatiediensten te kunnen houden bouwde de vereniging een zaaltje met torentje. Maar in het afgelegen Gortel was een schoolgebouw net zo hard nodig als een preekgebouw. Daarom kreeg het lokaal een multifunctionele bestemming: op zondag waren de banken kerkbanken en doordeweeks schoolbanken. Een schoolmeester met preekbevoegdheid leidde ook de evangelisatiediensten, maar er preekten ook wel 'gewone' dominees. School en evangelisatie zijn nog steeds nauw met elkaar verbonden.

Het schooltje barstte al snel uit zijn voegen. Daarom was in 1905 de tijd rijp voor een nieuwe school annex evangelisatiegebouw. Aan de overkant van de weg ging het er bij de bouw sober aan toe: de stenen van het oude gebouw werden zo veel

In 1990 verscheen een jubileumuitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan. De pentekening die gemaakt werd ten behoeve van de omslag wordt sindsdien gebruikt als logo van Het Mosterdzaadje.

Meester Kommers, juffrouw Kruishoop en de kinderen, in de winter van 1949

mogelijk opnieuw gebruikt, en ook het klokkentorentje mocht mee. Naast de nieuwbouw verrees een eenvoudige meesterswoning.

De christelijke school moest in het begin botje bij botje leggen om overeind te blijven. Maar voor het project van de armoedige boerengemeenschap hadden sympathisanten uit het hele land geld over. De verenigingsleden betaalden contributie, verder was er de opbrengst van de zondagse collecten en het geld dat de evangelisten bijeen wisten te sprokkelen. Ook het koninklijk huis liet zich niet onbetuigd, zeker niet nadat koningin Wilhelmina van bijna iedereen in Gortel 'huisbazin' was geworden. Toch waren de ergste geldproblemen voor het schooltje pas voorbij toen de grondwetsherziening van 1917 volledige financiële gelijkstelling tussen het openbare en bijzondere onderwijs bracht.

Schoolhoofd en voorganger in de evangelisatiedienst met de langste staat van dienst was meester Machiel Kommers. Hij begon in 1927 en stopte in 1967. Kommers was een autoriteit. Tegenwoordig spreken collega's elkaar aan bij de voor naam, maar vroeger was er afstand. De 'juf' die de lagere klassen voor haar rekening nam, zou Kommers nooit hebben durven aanspreken met 'Machiel'. In 1927 was hij beslist niet de droomkandidaat van het schoolbestuur. Er hadden zich bij de eerste sollicitatieronde zes gegadigden gemeld, bij de tweede ronde

vier. De Apeldoornse onderwijzer viel eerst af omdat het schoolbestuur een rechtzinnig schoolhoofd wilde, maar ook weer niet té rechtzinnig. En dat was Kommers juist wel. Hij had nog een minpuntje: Kommers was niet getrouwd. Hij kreeg de baan na veel geharrewar toch.

In Gortel was de geestelijke ligging altijd een heikel punt. Bij veel bewoners van de buurtschap draaide het in het geloofsleven niet zozeer om zuiverheid in de kerkelijke leer als wel om een intens besef van afhankelijkheid van God. Mensen die hun geloof vooral gevoelsmatig beleefden, hadden niet zoveel moeite met het 'roomse' sinterklaasfeest en met de 'heidense' kerstboom. Als de meerderheid van de bestuursleden sterk hechtte aan de rechte leer, kwam de kerstboom de school niet in. Onder meester Kommers begon een kerstboomloos tijdperk, en dat zegt genoeg. Een paar bestuursleden trokken zich terug. Zijn tweede minpunt wist de schoolmeester na verloop van tijd weg te werken, want hij trouwde met een oudleerlinge van hem.

De schoolmeester deed veel meer dan evangeliseren en lesgeven. Hij gaf catechisatie en zondagsschool, hij speelde op het orgel. Hij leidde soms een begrafenis, ging op huisbezoek, gaf lezingen, deed aan landbouwvoorlichting en hield de schooladministratie bij. Kommers was een ernstige verschijning, altijd in zwart pak. Met hem viel niet te spotten, maar ook weinig te lachen. Hij dwong respect af vanwege zijn bekwaamheid en rechtlijnigheid. De meester was streng, maar of hij ook geliefd was?

Kommers verloor de slag om de leerling. Vlak voor zijn pensionering kon zelfs de tweede leerkracht er niet meer van af, zo sterk was het leerlingenaantal gedaald. Met Emst en Vaassen op fietsafstand, een gammel schoolgebouw, een dito meestershuis en verouderde leermiddelen was die strijd ook bijna niet te winnen, tenzij er een koerswijziging kwam. Dat gebeurde ook, beter gezegd: de protestants-christelijke school schoof behoedzaam nog wat verder in de richting van de reformatorische gezindte.

Toen het leerlingenaantal weer iets aantrok, kwam er in 1971 zelfs een nieuwe mobiele school met twee lokalen, achter het oude gebouw. De evangelisatiediensten verhuisden mee. Roos beschrijft hoe de evangelisatiediensten in de jaren tachtig de weg terugvonden naar het pand uit 1905. Dat opgeknapte gebouw heet 'kapel' sinds school- en evangelisatiegebouw niet meer samenvallen. De markante kapel kwam op de gemeentelijke monumentenlijst te staan, net als de eenvoudige onderwijzerswoning ernaast.

Toen de leerplichtige leeftijd in 1985 verlaagd werd van zes naar vijf jaar moest er een mobiel lokaal bij komen voor de kleuters. De mobiele noodlokalen werden in 1992 met medewerking van de gemeente Epe vervangen. Vanaf 2011 staan er nieuwe semipermanente lokalen. Ze krijgen een duurzaam omhulsel, waardoor het geheel weer vijftientig jaar meekan.

Nauwe samenwerking met de reformatorische school in Teuge stelt het voortbestaan van de geestverwante basisschool Het Mosterdzaadje voorlopig veilig, al gaat dit ten koste van de buurtfunctie van de school.

Interieur van de kapel te Gortel

Over de schrijfstijl van Roos geen kwaad woord, want zijn boek over Het Mosterdzaadje leest als een trein. Hij heeft duidelijk affiniteit met zijn onderwerp. Nu wil ik niet op elke slak zout leggen, maar een paar kritische opmerkingen moeten me toch van het hart.

Het Mosterdzaadje vierde in 1898 de inhuldiging van koningin Wilhelmina samen met de openbare school in Emst. Waarom vindt Roos dat gezamenlijke feestje zo opmerkelijk? Openbare scholen waren immers aan het

einde van de negentiende eeuw vaak nog volledig verstrengeld met de kerk, ook al gingen ze uit van de staat.

Nog een punt van kritiek. De notulenboeken van de evangelisatievereniging zijn tot de laatste druppel uitgemolken; dat had iets minder gemogen. Hier volgt een voorbeeld. Tijdens de Duitse bezetting kreeg Het Mosterdzaadje een order dat boeken van A. den Doolaard, Thomas Mann en andere auteurs uit de schoolbibliotheek verwijderd moesten worden. Ik maak me sterk dat de school nooit boeken voor volwassenen van niet-christelijke schrijvers op de plank heeft gehad. Wat heb je dan aan die informatie? En aan de foto van Den Doolaard?

Een jubileumboek moet op de dag van het feest 'vers van de pers' klaarliggen. De auteur komt bijna altijd tijd tekort. *Getuigen in Gortel* had wel een extra leesronde kunnen gebruiken om de laatste tikfoutjes eruit te vissen.

Op bladzijde 224 staat een foto van het schoolbestuur: zes mannen, op bladzijde 231 een foto van het personeel, op de achtergrond twee mannen en op de voorgrond zeven vrouwen, keurig gerokt. De namen van de bestuurders en de personeelsleden staan erbij vermeld. Dat mis ik een beetje bij de foto's van de leerlingen. Lang niet iedere foto leent zich ervoor om de namen van alle kinderen die erop staan te noemen, maar sommige foto's wel. Een boek als dit is toch ook een kijkboek. Je wilt de naam 'Gert van Gortel' zien staan, als je nog met hem op het schoolplein hebt geknikkerd.

In het boek valt te lezen dat de school onder meester Kommers een kommervol bestaan leidde en dat meester Den Toom een tomeloze inzet aan de dag legde. Onder meester Schut bleek de schutkleur Oranje. Nu had Schut vlak voor zijn afscheid de band tussen de school en ons koningshuis onderstreept, maar is het niet wat overdreven om daar een hoofdstuk aan op te hangen? De school in Gortel gaat hopelijk een rooskleurige toekomst tegemoet.

(ISBN 978 94 627 83853, te bestellen via de webwinkel op www.gortel.org of telefonisch op 0578-66 18 63 of 61 76 31. Het boek kost € 22,95, exclusief eventuele verzendkosten).

BLOED, ZWEET EN TRALIES: OVER HET LEVEN VAN WOLBERT BROUWER

JAN PAASMAN

Konden we maar in de tijd reizen! Dan waren we in staat te horen en te zien hoe mensen in het verre verleden woonden en werkten, wat ze aten, wat ze dronken, hoe ze gekleed waren, hoe ze spraken. We zouden kunnen zien hoe onze dorpen eruitzagen: de paden, wegen, beken, bomen, molens, kerken, herbergen, woningen. Dan zouden we op zoek kunnen gaan naar wat niet bewaard is gebleven. Maar helaas, het kan niet. Bovendien zijn onze oude afbeeldingen van onze omgeving schaars: enkele tekeningen van Pronk en Schoemaker uit 1730, de landkaart van De Man van omstreeks 1811 en de tekeningen van Peter Visser van 1854. De oudste foto's van onze omgeving dateren van rond 1880. Daarom zijn we vaak op geschreven documenten aangewezen om ons een beeld te vormen van gebeurtenissen in het verre verleden, zoals hieronder.

Ruim tweehonderd jaar geleden was de Beekstraat in Epe een zandweggetje met slechts enkele huisjes, en naast de kerk het kerkhof. Epe telde nog geen duizend inwoners, van wie slechts een deel in het dorp zelf woonde, voornamelijk rond de kerk en langs de Dorpsbeek. Iets verder van de kerk stonden de pastorie, het herenhuis De Quickborn en enkele brouwerijtjes. Daartussen en daaromheen lagen kleine en enkele grote boerenerven. Zo zag het wereldje van de jonge Wolbert eruit. In het huis tegenover het kerkhof¹⁾ speelde zich, in 1795, het tweede deel van onderstaande geschiedenis af.

Wolbert Brouwer wordt geboren op 19 november 1747, als tweede van drie kinderen van Jan Willemz Brouwer en Gerharda Hafkamp. Wolberts grootouders van vaderszijde zijn Willem Brouwer en Aertjen Dijcks, eigenaren van herberg Den

1 = Het huis van Wolbert Brouwer, Beekstraat (kaart 1811)

Orangeboom (later bekend als De Posthoorn). Grootouders van moederszijde, Wolbert Hafkamp en Willemina Brouwer, zijn industriëlen: Hafkamp heeft een papiermakerij in de Kopermolen te Zuuk.

Wolbert groeit op in een bevoorrecht milieu. Als eigenaren van cafés en bierbrouwerijen in Epe behoren de Brouwers tot de beter gesitueerden onder de over het algemeen arme bevolking. Hoewel er nog geen

school is en geen leerplicht, krijgen sommige kinderen les ten huize van koster en schoolmeester Johannes Eekmars aan de Dorpsstraat. Mogelijk ook de jonge Wolbert.

Over zijn opleiding is niets bekend, maar wat we van zijn carrière weten, is verrassend: als 19-jarige treedt Wolbert in dienst van de VOC, de 'Vereenigde Oost-Indische Compagnie'.

Waarom gaat een jongen uit een Veluws dorp op een schip naar het onbekende Indië, aan de andere kant van de wereld? Wolberts persoonlijke overwegingen zijn helaas onbekend, maar we weten wel dat de VOC vanwege *booming business* tot zelfs in Oost-Europa en Scandinavië op zoek ging naar bemanningsleden. Waarschijnlijk werden bij het ronselen de nodige borrels uitgedeeld en werden de zaken rooskleuriger voorgesteld dan ze waren. Velen hoopten rijker terug te keren uit het onvoorstelbaar verre Indië, maar in de praktijk waren het alleen aandeelhouders en officieren die rijk werden. Ook zullen de ronselaars verzwegen hebben dat meer dan de helft (!) van de opvarenden nooit terugkeerde van de reis naar de andere kant van de wereld.

Vanuit Epe reist Wolbert, vermoedelijk deels per postkoets en deels per boot, via Amsterdam naar Texel. Daar gaat hij op 25 september 1767 aan boord van de Huis ter Meijen, een splinternieuw schip, gebouwd op de VOC-werf in Amsterdam. Het schip heeft een lengte van 150 voet (= circa 45 meter), een laadvermogen van 1150 ton en een bemanning van 364 koppen. Schipper is Jurriaan Molensteen, die al enige reizen naar Batavia en Bengalen achter de rug heeft en over wie geschreven werd: '*...Jurriaan Molensteen... een bequaam en erwaaren Zeeman zijnde, ... lading peper, suiker, thee en tinerts op de rede van Texel gelost*'. Wolberts functie aan boord is die van Derde Meester, belast met medische zorg. Let wel, hij is geen geneesheer, maar chirurgijn. Als 'onderchirurgijn' verdient hij een maandgeld van ongeveer 25 gulden.

Een chirurgijn is niet hetzelfde als een geneesheer (dokter). Een geneesheer had gestudeerd aan een van de universiteiten in Nederland of Duitsland, een chirurgijn liep stage en leerde het vak bij een universitair opgeleide dokter voordat hij zich zelfstandig vestigde. De chirurgijn hield zich vooral bezig met zaken waarbij bloed vloeide, zoals ernstige wonden en aderlatingen. Ook bij botbreuken kwam hij in actie; zo nodig assisteerde hij de geneesheer bij amputaties. Kleinere plaatsen hadden geen 'echte dokter', maar vaak wel een chirurgijn. Op lange reizen aan boord van schepen waren er voor de chirurgijns diverse taken weggelegd: aderlatingen, wondverzorging en amputaties, onder meer als gevolg van oorlogsverwondingen, ongelukken, lijfstraffen, scheurbuik, rode loop, waterzucht en geheimzinnige tropische ziekten. Bij amputaties werden bloedvaten met een gloeiend ijzer dichtgebrand. Het spreekt vanzelf dat met slechts primitieve verdoving door alcohol of laudanum (een opiumproduct) de behandeling voor patiënt en chirurgijn zelf bepaald geen pretje was.²⁾

Boven:
(Deel van een) anoniem schilderij
uit 1762 van de 'Noord-Nieuwland'

Onder:
De calvinistische kerk in Batavia (1806)

Vanzelfsprekend is het in ieders belang dat zo veel mogelijk opvarenden gezond en in leven blijven. Dankzij de zorgen van Wolbert Brouwer overlijden gedurende de vierenhalve maand durende reis van Texel naar De Kaap³⁾ 'slechts' negen bemanningsleden, en tijdens de ruim drie maanden durende reis van Zuid-Afrika naar Java 'slechts' twee. Op 9 juni 1768 komt de Huis ter Meijen in Batavia aan.

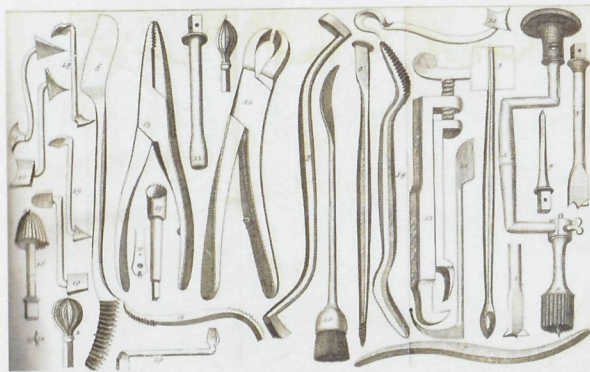
Blijkbaar is het Wolbert niet om het 'exotische Indië' te doen, want op 6 november vertrekt hij alweer vanuit Batavia richting Holland. De Jonge Samuel is een kleiner schip met aan boord een bemanning van ongeveer 200 koppen plus zeven passagiers, onder wie zes veroordeelden.⁴⁾ Zoals gebruikelijk wordt aan De Kaap een tussenstop gemaakt (van drie weken), voordat de reis wordt voortgezet. Over ziekte en sterfgevallen is niets bekend. Op 11 mei 1769 komt de Jonge Samuel aan in Texel.

Wat de gevoelens van Wolbert zijn wanneer hij na zijn zeereis weer terug is in zijn Veluwe dorp, is moeilijk te raden. Wordt hij in het dorp ontvangen als een held? Is hij veranderd? Vertelt hij sterke verhalen over het leven aan boord en over het geheimzinnige Indië? Zijn zijn familie en bekenden opgelucht dat hij deze gevaarlijke onderneming heeft overleefd of hadden ze liever gezien dat hij niet teruggekomen was? Had hij goed verdiend? En bracht hij misschien nieuws over Hermen Decemers van der Maten?

Epenaar Hermen Decemers van der Maten was op 22 september 1766 als sergeant in dienst getreden van de VOC en met het schip *Lekkerlust* naar Batavia afgereisd. In de archieven van de VOC is opgetekend dat Hermen op 27 augustus 1767 'in Azië' is overleden, maar ten tijde van de terugkeer van Wolbert was dat in Epe niet bekend. Berichten en post uit de koloniën bereikten de familie meestal pas na negen tot twaalf maanden, soms helemaal niet.⁵⁾

1769. Wolbert, bijna 22 jaar oud, is terug in Epe. Wat nu? Omdat daarover geen informatie is gevonden, veronderstel ik dat Wolbert als chirurgijn aan het werk gaat. Hij heeft ervaring opgedaan en wat geld overgehouden. Vermoedelijk heeft hij door zijn 'Indisch avontuur' een zeker aanzien verworven en behandelt hij patiënten zoals hij dat aan boord ook deed. In een dorp gebeuren ook ongelukken: mensen lopen wonden en breuken op als ze van wagens of daken vallen, mensen raken gewond door dieren of bij vechtpartijen, door ongelukken met (landbouw-) gereedschap of door bewegende delen in molens. Ongetwijfeld doet hij naast breuk- en wondbehandelingen ook aderlatingen en verkoopt hij kruiden en zalfjes. De elite raadpleegt waarschijnlijk geneesheren in Zwolle of Deventer, maar arme mensen zijn voor medische hulp op chirurgijn Brouwer aangewezen.

Wolbert leert Gerritje van der Maten kennen. Haar vader Hermen Decemers van der Maten was, zoals eerder gemeld, tijdens een reis op een VOC-schip omgekomen. Haar moeder leeft nog wel.

Gereedschap van een chirurgijn

Het huwelijk wordt op 3 december 1780 in de Eper kerk ingezegend in een dienst geleid door dominee Zeger Jan Zegerius. De bruiloft zal met familie en vrienden gevierd zijn in de herberg van Hendrik Brouwer aan de Hardenbrink.⁶⁾ Hendrik, bierbrouwer en secretaris van het ambtsbestuur, is familie van zowel bruid als bruidegom. Zijn herberg, waar ook het ambtsbestuur vergadert, staat

in hoger aanzien dan Den Orangeboom, die weliswaar eigendom is van Wolberts grootouders, maar verpacht wordt aan derden.

Nadat in 1781, 1783, 1785, 1788, 1790 en 1792 respectievelijk Jan, Gerharda, Hermen, Aartjen, Willem en Peter zijn geboren, betrekken ze in 1793 een huis aan de Beekstraat¹⁾: *'Huis en hof staande en gelegen in het Eperdorp t eindens de kerk te Epe, palende daaraan oostens de gemene weg, westens de Pastorie van Epe, zijdw den ... Bakker Theunis van Loohuijzen en noordw den ... Bakker Lambert Scholten ... voor eene somma van twee duizend gulden en zes stuivers Hollands.'* Het huis is gekocht van weduwnaar Roelof van Zuuk, die zelf schuin tegenover woont.⁷⁾ Naast Van Zuuk is het kerkhof (nu het grasveld naast de kerk). Ten westen van Wolbert is de pastorie (nu De Weemehof), ten zuiden bakker Theunis van Lohuizen (nu woningen tegenover Vijvervreugd) en ten noorden bakker Lambert Scholten (nu Foto Veldman). Tussen de huizen liepen paadjes en hadden de mensen moestuinen en akkertjes.

En leefden ze nog lang en gelukkig? Nee, er kwam nog heel wat ellende op hun pad. Op 9 januari 1795 wordt op het kerkhof tegenover hun huis het zevende kind uit hun huwelijk begraven. Waarschijnlijk Hendrik Dijck, nog geen drie weken oud.

Maar er zijn ook andere problemen. De inval van de Fransen, begin 1795, verdeelde de Nederlanders in twee kampen. Dit vond onder andere zijn weerslag in de benoeming van de dominee in Epe. Gerritje en Wolbert hadden hier verschillende meningen over, hetgeen mede resulteerde in een echtelijke twist met verreikende consequenties: *Gezien bij den Hove van Justitie in Gelderland de informatien van 's Heeren wegen genomen over Wolbert Brouwer, na zijn zeggen 47 jaaren oud, geboortig van Epe en aldaar de chirurgie executerende, gevangene aan dezen Hove; mede gezien zijne confessien, mitsgader gehoord het rapport van den Commissaris tot derzeloes examen gecommiteerd, waar uit gebleken.*

Dat de gevangene gehuwd met Gerritje van der Maaten vanaf het begin van derzelfde huwelijk zeer in onmin met dezelve geleefd heeft.

Dat het voorts op den 24^e julij l.l. is gebeurd, dat hij nadat hij des morgens al woorden met haar over het beroep van den predicant Convent te Epe hadden* gehad, om eetenstijd is te huis gekomen, en opnieuw met zijn vrouw ruzie heeft gekregen, en wel over rogge door hem van zekeren Vorstelman alias de Plakboer gekocht, uithoofde dat dezelve te d  ur zoude zijn. Dat hier over hoge woorden gerezen zijnde de gevangene kwaataartig uit de keuken is gelopen en met een geladen pistool in de hand is terug gekomen; dat hij gevangene dat pistool op zijne vrouw hebbende aangehouden zij hetzelfde gegrepen en getragt heeft het aan hem te ontwingen, dat dit ten gevolge gehad heeft, dat zij te zaamen aan het worstelen geraakt en op den grond gevallen zijn, wanneer het pistool, 't geen met hagel geladen was is afgegaan.

Dat zij vervolgens gescheiden zijnde, gebleken is, dat de klederen der vrouw branden, en de scheut haar langs de zijde door haar goed gegaan was, en het vel geraakt, zonder dat zij egter verder eenig letsel bekomen heeft. Dat de gevangene, voorgevende zeer sterk

beschonken te zijn geweest, zich van dit alles niets kan herinneren, als dat met zijn vrouw ruzie heeft gehad, op den grond gelegen en dat het pistool afgegaan is; betuigende van geen bedreigingen om haar dood te schieten te weten, schoon zulks door eene getuige wordt bevestigd.

Het voorschr. Hof, alles overwogen in naam van het vrije volk van Gelderland, condemneert den gevangenen Wolbert Brouwer, om voor den tijd van vier jaaren in het Provintiale Tuchthuis te worden geconfineerd, om gedurende dien tijd met zijner handen werk de kost te winnen.

Gedaan en gearresteerd in den Raade van Gelderland te Arnhem den 20^e October 1795, het eerste jaar der Bataafsche vrijheid.

Hoewel hieruit blijkt dat het huwelijk vanaf het begin slecht is geweest, gaat Gerritje in beroep tegen de uitspraak van het Hof. Zonder succes, haar verzoek om de veroordeling van haar man Wolbert Brouwer nietig te verklaren en de straf kwijt te schelden wordt door het hof afgewezen: *... is, na deliberatie, dien conform, goedgevonden en verstaan, in het gedaan verzoek te difficulteren, zo als geschied hier mede.* Of het bij Gerritje ging om meelij of financiële overwegingen zullen we nooit weten.

Nog even terug naar 24 juli. Uit Wolberts eigen verklaring weten we dat hij na de eerste onenigheid thuis met een vriend in enige cafés in het dorp is wezen drinken. Na het uitbreken van de echtelijke twist spoeden enkele kinderen zich naar de overkant, naar Van Zuuk. Deze komt onmiddellijk, spoedig gevolgd door de eveneens gealarmeerde vredesrechter Nicolaas Vorster, wonend in Grutters Erve.⁸⁾ De volgende dag worden alle betrokkenen door Vorster verhoord. In de uitspraak van de rechtbank is te lezen dat niet iedere getuige dezelfde lezing gaf van het gebeurde. Overigens zal het tegenwoordig zelden voorkomen dat echtelieden ruzie maken over de prijs van rogge.

Zit Wolbert dus tot oktober 1799 in het tuchthuis? Nee... Op 1 augustus 1796 tekent hij bij de notaris in Epe een hypotheekakte. Daaruit mogen we concluderen dat hij vervroegd is vrijgekomen. De reden is niet bekend. We weten alleen dat hij ziek was. Dat blijkt uit een pittige correspondentie -in 1797- tussen de Municipali-

teit van Epe en het Provinciale College van Politie, Financiën en Algemeen Welzijn. De opzichter van het Provinciaal Tuchthuis wenst de kosten ver-

Een foto (uit circa 1913) van het pand aan de Beekstraat. Vanaf augustus 1909 woning-inrichting van Lulof Beumer, later ook pension. In 1935 verkocht aan P.J. Jansonius.

goed te zien van de verpleging van de gevangene Wolbert Brouwer, maar het ambtsbestuur van Epe voelt er niets voor om de 163 gulden en 14 stuivers (voor die tijd een fiks bedrag) te betalen.⁹⁾ Hoe deze kwestie is opgelost, is niet bekend.

Verder weten we alleen nog dat er half februari 1798 nog een zoon, Hendrik, geboren wordt en dat Wolbert op 15 juli 1800 overlijdt, 53 jaar oud. Hij wordt begraven op het kerkhof recht tegenover zijn eigen huis. De kosten van de begrafenis bedragen drie en een halve gulden. Gerritje overlijdt in februari 1810.

NAWOORD

In het verslag van de rechtszaak wordt niets gemeld over Wolberts verleden als chirurgijn. Of zijn heftige ervaringen bij de VOC wellicht mede hebben geleid tot zijn drankzuchtige en gewelddadige gedrag, was toen kennelijk geen factor waar de rechtbank rekening mee hield.

VERANTWOORDING (INCLUSIEF ILLUSTRATIES) EN DANK

Ik heb helaas niet alle bronnen genoteerd, waaruit ik mijn informatie heb geput. De belangrijkste zijn: Geldersch Archief, Streekarchief Epe - Heerde - Hattem, en de website van de VOC. De afbeelding 'De calvinistische kerk in Batavia', door W. Alexander, is afkomstig van de Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, coll.nr. TM-4206-5. De afbeelding van het chirurgijngereedschap is afkomstig van de website van het Museum Boerhaave. Veel dank ben ik verschuldigd aan Wimmy Baddee-Jonker, Evert de Jonge en Bert Paasman voor het helpen vinden en duiden van informatie.

NOTEN

- 1) Het pand waarin tot voor kort de winkel van Middellink was gevestigd, bij ouderen bekend als de woninginrichting van Jansonius. Beekzicht en Vijvervreugd werden pas omstreeks 1880 gebouwd.
- 2) Meer hierover kunt u lezen op: <http://www.zeeuwsarchief.nl/zeeuwseverhalen/chirurgijn-bij-de-voc/>
- 3) Kaap de Goede Hoop in Zuid-Afrika.
- 4) De Jonge Samuel is in 1784 in Indië uit de vaart genomen, de Huis ter Meijen is in 1785 in Indische wateren gezonken.
- 5) Op de website van de VOC wordt nog een Epenaar genoemd als opvarende: Woltert Brouer uit Epe, op 29 december 1769 als lichtmatroos in dienst getreden en naar Batavia gereisd met het schip Renswoude. Op 27 januari 1777 vertrok hij met het schip Batavia weer naar Nederland waar hij op 1 oktober 1777 aankwam. Over deze Woltert is verder niets gevonden.
- 6) In 2015 Robert Bos Opticiens.
- 7) In het pand dat in 1878 is afgebroken om plaats te maken voor (het huidige) Vijvervreugd.
- 8) Het oude Grutters Erve is in 1844 afgebroken, het huidige dateert van 1845. Hierin is tegenwoordig bloemenwinkel Oxalis gevestigd.
- 9) Het antwoord d.d. 25 juli 1797 van de Municipaliteit van Epe: men vindt dat het Hof van Justitie op de hoogte moet worden gesteld, ook dat men het richterampt van Epe slechts waarneemt als municipaliteit (wellicht was er geen richter in juli 1797). Dus vindt men het bezwaarlijk dat zij de som gelds moeten voorschieten. (Streekarchief, inv.nr. 14)

OUDE WATERPUT IN EPE

JAN AALBERS

Als onderdeel van de vernieuwing van het Marktwandgebied wordt onder andere een fors infiltratieriool aangelegd, ook aan de kant van de Parkweg naast het gemeentehuis. Bij graafwerkzaamheden stuitte de aannemer op een oude, gemetselde waterput. Er ging direct een seintje over de vondst naar de ambtelijk medewerkers Cultuurhistorie. Regio-archeoloog Maarten Wispelweij was snel ter plekke en kon vaststellen dat het ging om een oude waterput van een woonhuis. De put was gemaakt van metselwerk met een stijgpip voor een waterpomp in het midden. Dit soort putten werd van boven dichtgemetseld zodat alleen de stijgpip boven de grond kwam.

Er kon ook direct in het streekarchief worden gekeken om de ouderdom van de put na te gaan. Streekarchivaris Gerrit Kouwenhoven vond een historische luchtfoto waarop inderdaad enkele woningen/boerderijen op de plek van de waterput staan afgebeeld. Uit kadastrergegevens blijkt dat de bebouwing van circa 1910 dateert.

De put is beschreven, gekarteerd en uiteindelijk gevuld met zand. De enorme rioolbuizen van het moderne waterbeheer kosten de oude waterput nog een stukje de kop, maar de rest blijft ondergronds en zal mogelijk over tientallen jaren bij nieuwe opgravingen opnieuw verrassen.

Foto's: Jan Aalbers

AANVULLING INZAKE DE VONDST VAN DE WATERPUT

GERT VAN DEN ESSCHERT

DE 'EERSTE' MARKTWAND

Voor de realisatie van de 'eerste' Marktwand (1970/1971) en de aanleg van het nieuwe gemeentehuis moesten zeven huizen aan de Parkweg worden gesloopt. De volgende families raakten hun huis kwijt: kruidenier Gerard Jansen, vroedvrouw H. Viegen, metselaar Gerrit Kwakkel, bloemist Jan Veenbergen, schilder Gait Kromdijk, melkboer Tiemen van Essen, en Gait Nijkamp die bij de Vulcanus in Vaassen werkte.

Ook aan het Postpad (vanaf de Parkweg naar de Hoofdstraat; nu tussen Mulder Mode en de Action door) moesten huizen verdwijnen. Dit ging ten koste van de huizen van de volgende families: gemeentearbeider Jan de Wilde, schilder Jaap van Boven, loodgieter Wolter Schunselaar, en Aart Jonker & Zn. van de verwarming en sanitairwinkel. Ook werd, tot ergernis van vele Epenaren, een hele rij kastanjebomen gekapt.

*Rechts vooraan het huis van Gerrit Kwakkel
aan de Parkweg 11 en 13 (foto: 1970)*

Het Postpad ontleende zijn naam aan het postkantoor dat aan de Hoofdstraat stond. Het was een hoog vierkant gebouw dat in 1880 in gebruik genomen was. Het gebouw werd tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog, op 17 april 1945, onherstelbaar ver-

woest toen de Duitse bezetters opzettelijk een explosie veroorzaakten op de Hoofdstraat. Niet alleen het postkantoor, maar ook de panden van Japie Scholten (boekhandel), L. Lammers (huishoudelijke artikelen) en Johan Beumer (elektriciteitszaak) moesten het ontgelden.

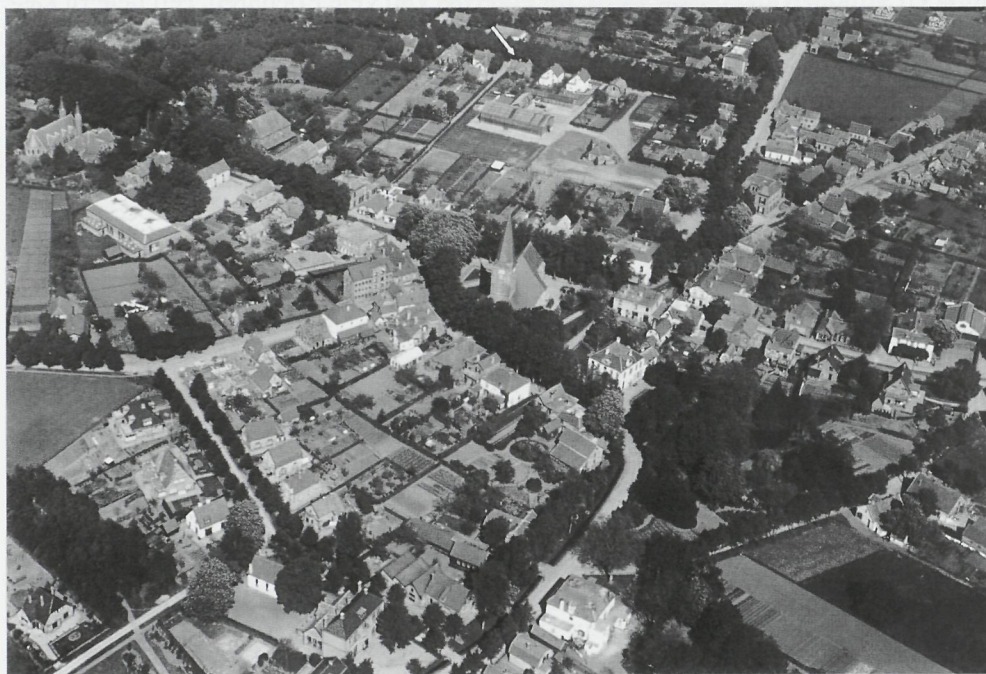
Het nieuwe gemeentehuis werd op 15 maart 1971 officieel door mr. H.W. Bloemers, commissaris van de Koningin in Gelderland, geopend. Burgemeester J.H. Bergh (burgemeester van Epe, 1968-1980) opende op 23 oktober 1974 de Marktwand, zoals hij dat ook al op 12 mei 1971 had gedaan met de Albert Heijnwinkel. Het appartementen- en winkelkantorencomplex De Lindehove opende zijn deuren eind 1977/begin 1978.

DE NIEUWE 'TWEEDE' MARKTWAND

Bij de vernieuwing van de 'tweede' Marktwand werd op 19 augustus 2015 een oude waterput gevonden. Ik heb daarop navraag gedaan bij een van de langst wonende bewoners van de Parkweg, de heer Chris van der Meer (78). Hij gaf aan dat hij honderd procent zeker is dat de waterput in de tuin moet hebben gezeten van het huis van metselaar Gerrit (Gait) Kwakkel, zijn vroegere overbuurman. Het (dubbele) huis stond op de hoek Parkweg/Postpad; het adres was Parkweg 11 (C 102a) en Parkweg 13 (C 102b).

Als je voor het huis stond, woonde rechts op de hoek Gerrit Kwakkel (nr. 11) met zijn vrouw Aaltje Kwakkel-Strijk. In het linkergedeelte woonde Johan Mulder, waarschijnlijk slachter bij slager Westerink aan de Hoofdstraat. Dit gedeelte van het huis was kleiner en werd waarschijnlijk verhuurd door de familie Kwakkel. Er hebben diverse mannen gewoond, zoals een bekende bewoner uit die tijd: Willem ter Velde, de eerste exploitant van een kiosk aan de Dellenweg. Hij werd in 1979 opgevolgd door John van Barneveld.

Gerrit Kwakkel overleed op 18 december 1949. Zijn weduwe Aaltje verliet op 12 november 1970 het huis en vestigde zich aan de Pandersakker 11 in Epe.

Op deze luchtfoto uit 1929 (de pijl midden boven wijst naar het huis van Gerrit Kwakkel) ziet u duidelijk het Postpad lopen naar de Hoofdstraat, evenals de bebouwing aan de Parkweg.

INHOUDSOPGAVE

Uit de vereniging <i>Aart Schurink</i>	1
Evenementenagenda <i>Eef Brummel</i>	2
'Naar Oudgebruijck' – het gemeenschappelijke landschapsbeheer van de buurschappen Emst en Westendorp (1B) <i>Sterre Brummel</i>	4
Oude woonplekken in Emst (III): boerderijen aan de Laarstraat <i>Evert de Jonge</i>	11
Dorpsgezichten van Peter Visser <i>Marten Brascamp</i>	15
Lezersrubriek	16
De Cannenburch en zijn laatste bewoners <i>Willy Smit-Buit</i>	17
De historische ontwikkeling en betekenis van het Eper bekenstelsel <i>Henri Slijkhuis</i>	26
Boekrecensie <i>Getuigen in Gortel</i> van G. Roos <i>Willy Smit-Buit</i>	34
Bloed, zweet en tralies: over het leven van Wolbert Brouwer <i>Jan Paasman</i>	39
Oude waterput in Epe <i>Jan Aalbers</i>	46
Aanvulling inzake de vondst van de waterput <i>Gert van den Esschert</i>	47

VAN DE REDACTIE

Na de gebruikelijke start met 'Uit de vereniging' van Aart Schurink en de 'Evenementenagenda' van Eef Brummel vervolgt Sterre Brummel haar bijdrage over het gemeenschappelijke landschapsbeheer van de buurschappen Emst en Westerdorp: 'Naar Oudgebruick: het Boeregt van Empts en Westendorp'.

Een andere serie, over oude woonplekken in Emst, wordt verzorgd door Evert de Jonge, ditmaal over boerderijen aan de Laarstraat, waarbij hij zich specifiek richt op de boerderij aan de Laarstraat 11-13; dit huis wordt al meer dan twee eeuwen bewoond door de familie Pijkeren.

Willy Smit-Buit begint haar artikel 'De Cannenburch en zijn laatste bewoners' met wat Richard Cleve ertoe bracht zijn geboortegrond in Pruisen te verlaten en naar Nederland te komen. Een tweede vraag die zij stelt: was de Cannenburch bij Richard in goede handen? Volgens zijn vrouw Frida Cleve-Mollard in 1951 was dit zeker het geval. Maar waarom werden dan na de Tweede Wereldoorlog het kasteel, haar overige bezittingen in Vaassen en haar banktegoed toch verbeurd verklaard?

Henri Slijkhuis gaat in zijn artikel 'De historische ontwikkeling en betekenis van het Eper bekenstelsel' in op de ontwikkeling van dit bekenstelsel en de historische en huidige betekenis ervan.

Ook in dit nummer een boekrecensie van Willy Smit-Buit over het pas verschenen boek *Getuigen in Gortel* van G. Roos, ter gelegenheid van 125-jarig bestaan van Het Mosterdzaadje, de Gortelse school en de evangelisatie. In het boek valt te lezen dat de school onder meester Kommers een kommervol bestaan leidde en dat meester Den Toom een tomeloze inzet aan de dag legde. Willy hoopt dat de school een rooskleurige toekomst tegemoet gaat.

Opnieuw heeft Jan Paasman een Epenaar uit vroeger dagen tot onderwerp van een artikel gemaakt. In zijn bijdrage 'Bloed, zweet en tralies' leest u hoe Wolbert Brouwer als chirurgijn een reis naar Nederlandsch-Indië maakte, maar ook hoe hij tijdens zijn huwelijk met Gerritje van der Maten in aanraking kwam met de rechtbank.

Jan Aalbers vertelt over een oude waterput die 'boven water' kwam bij de aanleg van een nieuwe riolering aan de Parklaan. Gert van den Esschert vertelt meer over het huis waar deze waterput vermoedelijk bij hoorde.

Ook vindt u in dit nummer een verslag van Marten Brascamp over de schilderijtentoonstelling van Peter Visser in Nijbroek, en natuurlijk ontbreekt ook de 'Lezersrubriek' niet.

De redactie wenst u veel leesplezier! En ook fijne kerstdagen en een gelukkig 2016.